

روایات اهل بیت: در منابع اهل سنت

نوروز امینی*

چکیده

اهل سنت در حوزه شخصیت‌شناسی به طور مکرر فضایل اهل بیت: را بیان کرده و کتاب‌های متعددی را در این زمینه سامان داده‌اند؛ به گونه‌ای که به جرأت می‌توان گفت که در فضایل هیچ گروهی، حتی خلفای سه‌گانه و ائمه چهارگانه اهل سنت نیز، این میزان کتاب به سامان نرسیده است. بی‌شک، این نگاه اهل سنت به اهل بیت: مستلزم این است که ایشان در حوزه نقل روایات نیز توجه شایانی به روایات اهل بیت: داشته و همراه در نقل و نقد روایات ایشان اهتمام ویژه‌ای داشته باشند. در این پژوهش، مهم‌ترین کتاب‌های روایی اهل سنت جستجو شده و آمار مربوط به روایت‌های هر یک از ائمه اهل بیت: در این منابع، به تفکیک، استخراج گردیده و با استناد به این آمار، ثابت شده است که اهل سنت در مقام نقل روایات، آن گونه که باید، به روایات اهل بیت: توجه نکرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: روایات اهل بیت:، روایات اهل سنت، تعامل اهل سنت با روایات، تعامل اهل سنت با اهل بیت:.

مقدمه

موضوع تعامل اهل سنت با روایات اهل بیت: از مهم‌ترین موضوعاتی است که در مطالعات بین مذاهب باید بدان پرداخت. بی‌شک، چگونگی نگاه اهل سنت به روایات اهل بیت: در چگونگی برخورد پیروان دو مکتب بزرگ شیعه و سنی با یکدیگر نقشی اساسی دارد. در این پژوهش، با بررسی یازده کتاب مهم حدیثی اهل سنت و استخراج آمار مربوط به روایات هر یک از ائمه اهل بیت: در این منابع، سعی شده است میزان رویکرد دانشمندان اهل سنت به نقل این روایات بازکاوی شود. بی‌تردید، بررسی چگونگی برخورد اهل سنت با این روایات مستلزم پژوهشی دیگر است. در گزینش منابع این پژوهش تلاش شده تا ویژگی‌های اختصاصی کتاب‌ها مورد توجه قرار گیرد و از بررسی منابع غیرمهم پرهیز شده و بیشتر به منابع دست اول و مشهور پرداخته شود. از این رو، هر یک از کتاب‌های بررسی‌شده در این پژوهش از

* دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم.

منظری خاص جایگاه ویژه‌ای نزد اهل سنت دارد که پیش از ورود به موضوع لازم است ویژگی‌های منابع بررسی شده در این پژوهش بازگو گردد.

آشنایی با منابع پژوهش

این پژوهش بر اساس کتاب‌های *مسند احمد بن حنبل*، *صحیح البخاری*، *صحیح مسلم*، *سنن ابن ماجه*، *ابوداود*، *ترمذی*، *نسایی* و *دارمی*، *المستدرک حاکم نیشابوری*، *سنن بیهقی* و *کنز العمال* سامان یافته است. *مسند احمد جامع‌ترین مسندی است که از عهد قدیم باقی مانده و حاوی ده‌ها هزار حدیث در موضوعات مختلف است.*¹ دربارهٔ میزان اعتبار احادیث *مسند سه دیدگاه عمده در میان دانشمندان مطرح است: دسته اول، همهٔ روایات مسند را حجت می‌دانند. خاستگاه این دیدگاه سخنان احمد بن حنبل و برخی از دانشمندان دیگر دربارهٔ احادیث این کتاب است؛² برای مثال وی، در سفارش‌های خود به فرزندش، عبدالله، گفته است:*

احتفظ بهذا المسند فإنه سيكون اماماً؛³

از این مسند مراقبت کن که به زودی راهنمای مردم خواهد شد.

دسته دوم بر این باورند که در *مسند احمد* روایات صحیح، ضعیف و موضوع نیز وجود دارد که این جوزی و حافظ عراقی از این دسته‌اند.⁴ دسته سوم بر این باورند که روایات *مسند* از نوع صحیح و ضعیف و نزدیک به حسن است. ابو عبدالله ذهبی، ابن حجر عسقلانی، ابن تیمیه و سیوطی از طرفداران این دیدگاه هستند.⁵

به هر حال، برخی از دانشمندان اهل سنت *مسند احمد بن حنبل* را در ردیف سنن اربعه قرار داده و اعتباری فراتر از سایر مسانید برای آن قایل شده‌اند.⁶

صحیح البخاری یکی از جوامع حدیثی اهل سنت است که دربارهٔ میزان اعتبار روایات آن اختلافی میان دانشمندان اهل سنت نیست و عموم اهل سنت بر این باورند که این کتاب صحیح‌ترین کتاب حدیثی و پس از کتاب خدا، معتبرترین کتاب است.⁷

صحیح مسلم نیز دومین کتاب از کتاب‌های شش‌گانهٔ حدیثی اهل سنت است که جایگاه ویژه‌ای نزد اهل سنت دارد. نووی گوید:

صحیح ترین کتاب پس از کتاب خدا *صحیح البخاری* و *صحیح مسلم* است و امت اسلامی این موضوع را پذیرفته‌اند.⁸

۱. *جوامع حدیثی اهل سنت*، ص 49.

۲. برای نمونه ر.ک: *الحدیث و المحدثون*، ص 371 و 372؛ *علوم الحدیث و مصطلحه*، ص 306.

۳. *اطراف مسند الامام احمد بن حنبل*، ج 1، ص 57.

۴. *جوامع حدیثی اهل سنت*، ص 55.

۵. همان، ص 56.

۶. *علوم الحدیث و مصطلحه*، ص 297.

۷. *مفتاح السنه*، ص 39؛ *كشف الظنون*، ج 1، ص 541.

با توجه به برخی از امتیازات این کتاب در مقایسه با *صحیح البخاری*، برخی از دانشمندان مغرب زمین، *صحیح مسلم* را صحیح‌ترین کتاب حدیثی و حتی برتر از *صحیح البخاری* قلمداد کرده‌اند؛⁹ برای مثال، حسین بن علی نیشابوری گفته است:

در زیر آسمان کتابی صحیح‌تر از کتاب مسلم وجود ندارد.¹⁰

با این همه، از دیدگاه بیشتر اندیشمندان اهل سنت *صحیح البخاری* بر هر کتاب دیگر از جمله *صحیح مسلم* برتری دارد.¹¹

سنن ابن ماجه به حسن ترتیب اشتهار دارد.¹² البته این کتاب فراز و فرودهای زیادی را در طول تاریخ تجربه کرده است. به دلیل وجود برخی ضعف‌ها در آن تا اواخر قرن پنجم هجری این کتاب جزو کتب شش‌گانه قرار نگرفته بود و به جای آن کتاب *الموطأ* و برخی دیگر *سنن دارمی* را جزو کتب شش‌گانه قرار داده بودند. در اواخر قرن پنجم محمد بن طاهر مقدسی این کتاب را در شمار کتب پنج‌گانه ذکر کرد. با این همه، این کتاب همواره از نظر اعتبار احادیث در ردیف ششم قرار داشت.¹³ این وضعیت همچنان ادامه داشت تا این که در دوران متأخر و معاصر *سنن ابن ماجه* دوباره از ردیف کتاب‌های سنن خارج شد و پس از مدتی با تلاش‌های محمد ناصرالدین البانی و محمد فؤاد عبدالباقی، ابهام‌های موجود در آن برطرف شد و بار دیگر به شمار کتب سنن شش‌گانه پیوست.¹⁴

سنن ابوداود نیز جزو کتاب‌های شش‌گانه اهل سنت است که در مقایسه با سایر سنن امتیازاتی به این شرح دارد: اجتناب نکردن از تکرار روایات در مواردی که روایتی نکته‌ای اضافی داشته باشد، اختصار برخی روایات، اجتناب از نقل از افراد متروک الحدیث، ارائه توضیحاتی درباره روایات دارای اشکال سندی یا متنی، اشمال کتاب بر روایات فقهی بویژه سنن نبوی و انتخاب روایات از بین مشهورترین روایات یا مصادر حدیثی.¹⁵ با توجه به این امتیازات، *سنن ابوداود* در میان اهل سنت موقعیت ممتازی دارد و به باور برخی از پژوهشگران، پس از صحیحین معتبرترین کتاب حدیثی است.¹⁶ خطابی آن را کتابی بی‌مانند توصیف کرده¹⁷ و برخی نیز گفته‌اند که پس از کتاب خدای *سنن ابوداود* برای مجتهد کافی است.¹⁸

حاجی خلیفه *سنن ترمذی* را از نظر اعتبار و منزلت سومین کتاب حدیثی اهل سنت دانسته است.¹⁹ ترمذی خود گفته است که جامع‌اش را پس از تصنیف بر دانشمندان حجاز، عراق و خراسان

۸. *کشف الظنون*، ج ۱، ص ۵۴۱.

۹. *مفتاح السنة*، ص ۴۶.

۱۰. همان: *تهذیب الکمال*، ج ۱، ص ۱۶۸؛ *تاریخ مدینه دمشق*، ج ۵۸، ص ۹۲.

۱۱. *علوم الحدیث و مصطلحه*، ص ۳۰۱.

۱۲. همان.

۱۳. *الحدیث و المحدثون*، ص ۴۱۹؛ *مفتاح السنة*، ص ۱۰۱.

۱۴. *جوامع حدیثی اهل سنت*، ص ۱۳۰.

۱۵. همان، ص ۱۳۴.

۱۶. *اصول الحدیث، علومه و مصطلحه*، ص ۳۲۱.

۱۷. *مفتاح السنة*، ص ۸۶، به نقل از *معالم السنن*.

۱۸. *الحدیث و المحدثون*، ص ۴۱۱.

۱۹. *کشف الظنون*، ج ۱، ص ۵۵۹.

عرضه داشته و همه آنها از تألیف او اظهار رضایت کرده و درباره‌اش گفته‌اند که این کتاب در خانه هر کس باشد، مانند پیامبری است که سخن می‌گوید.²⁰

نسایی دو کتاب، به نام‌های *السنن الکبری و السنن الصغری* یا *المجتبی* دارد. *المجتبی* بدون شک، مهم‌ترین جامع حدیثی نسایی است؛ چرا که جزو کتب شش‌گانه است. به باور برخی از دانشمندان به دلیل این که *سنن نسایی*، پس از کتاب‌های *صحیح مسلم* و بخاری، کمترین حدیث ضعیف یا مجروح را دارد، بر *سنن ابوداود* و ترمذی مقدم و پس از صحیحین در رتبه سوم قرار دارد.²¹ البته برخی از دانشمندان اهل سنت نیز *سنن ابوداود* را بر *سنن نسایی* مقدم می‌دارند.²²

سنن الدارمی نیز از کتاب‌های مهم اهل سنت است. برخی از منتقدان اهل سنت *سنن الدارمی* و برخی دیگر *الموطأ مالک*²³ را از جمله کتاب‌های اصلی می‌دانستند و آن دو را در ردیف کتب شش‌گانه قرار داده بودند.²⁴ از دیدگاه محدثان، دلیل برتری *سنن الدارمی* بر *سنن ابن‌ماجه* صحت مطالب و احادیث آن در مقایسه با *سنن ابن‌ماجه* و نیز تقدم زمانی تألیف آن است که باعث علو اسناد آن شده است؛ به گونه‌ای که بیشتر اسناد آن تنها با چهار واسطه به پیامبر می‌رسد.²⁵

از دیگر کتاب‌های مهم اهل سنت *المستدرک حاکم* است. برخی از دانشمندان اهل سنت حاکم را به تشیع متهم کرده و از کتاب او روی گردان شده‌اند.²⁶ حتی برخی از آنها، از جمله ابوسعید مالینی (م 412ق)، مدعی شده‌اند که در *المستدرک* هیچ حدیثی که با شرایط بخاری و مسلم صحیح باشد، وجود ندارد.²⁷ که البته این موضعی غلوآمیز است. اما در مقابل، برخی دیگر، هر چند حاکم را در تشخیص حدیث صحیح فردی متساهل دانسته‌اند، اما به نوعی کار او را تأیید کرده‌اند؛ مثلاً ابن‌صلاح می‌گوید:

روایاتی که حاکم به صحت آنها حکم رانده و در آثار محدثان دیگر نیامده است، اگر صحیح نباشد، دست کم حسن است که می‌توان به آن احتجاج و عمل کرد.²⁸

بنا به گفته ذهبی حدود نیمی از *المستدرک* مطابق شرایط بخاری و مسلم و یا یکی از آن دو جمع‌آوری شده و یک‌چهارم آن نیز هر چند با مبنای بخاری و مسلم مطابقت ندارد. با این همه، صحیح است و تنها یک‌چهارم احادیث *المستدرک*، منکر یا جعلی است.²⁹

۲۰. همان؛ *الحديث و المحدثون*، ص 415.

۲۱. *الحديث و المحدثون*، ص 410؛ *مفتاح السنة*، ص 79.

۲۲. *اصول الحديث، علومه و مصطلحه*، ص 326؛ *جوامع حدیثی اهل سنت*، ص 154.

۲۳. از آنجا که تعداد روایات کتاب *الموطأ* از پانصد روایت تجاوز نمی‌کند، (*الحديث و المحدثون*، ص 248) در این پژوهش از بررسی روایات آن صرف نظر شده است.

۲۴. *علوم الحديث و مصطلحه*، ص 299.

۲۵. *تاریخ بغداد*، ج 10، ص 248.

۲۶. *تذکره الحفاظ*، ج 3، ص 1042؛ *تاریخ بغداد*، ج 3، ص 94.

۲۷. *تدریب الراوی*، ج 1، ص 81.

۲۸. *المقدمة*، ص 24.

۲۹. *تدریب الراوی*، همان.

از دیگر کتاب‌های بررسی شده در این پژوهش *سنن بیهقی* است. این کتاب از جامع‌ترین کتاب‌های احادیث فقهی اهل سنت است که شامل 22 هزار حدیث است. ابن‌صلاح درباره این کتاب گفته است که در زمینه احادیث فقهی هیچ کتابی جامع‌تر از آن وجود ندارد. گویا مؤلف آن هیچ حدیثی را در عالم از نظر دور نداشته و همه را در کتاب خود آورده است.³⁰ سبکی نیز این کتاب را از نظر تهذیب و ترتیب و نیز حسن مطالب بی‌مانند دانسته است.³¹

کنز العمال، تألیف علی بن حسام‌الدین متقی هندی است. او در تألیف کتاب خود، *جمع الجوامع* سیوطی را اساس قرار داده و روایات آن را بر مبنای حروف الفبا و موضوعات فقهی مرتب کرده است.³² از این رو، مراجعه به *کنز العمال* به منزله مراجعه به *جمع الجوامع* است؛ با این تفاوت که روایات بسیاری را نیز که در *جمع الجوامع* نیامده است، می‌توان در این کتاب مطالعه کرد.

*****

اکنون که به گونه‌ای اجمالی با ویژگی‌های منابع بررسی شده در این پژوهش آشنا شدیم، وقت آن است که روایات اهل‌بیت: را در این منابع باز کاوییم و آمار مربوط را به تفصیل ارائه دهیم.

بازشناسی روایات اهل‌بیت: در منابع اهل سنت

1. روایات امام علی 7 در منابع اهل سنت

از دیدگاه اهل سنت امام علی 7 جزو طبقه صحابه است.³³ در بیان میزان روایات ایشان در منابع اهل سنت اتفاق نظر وجود ندارد. برخی گفته‌اند که تنها نزدیک به دویست روایت از ایشان وارد شده است.³⁴ ابن حزم و ابن جوزی تعداد روایات ایشان را به عدد 536 رسانده‌اند،³⁵ اما بقی بن مخلد در مسند خود تعداد روایات ایشان را 586 روایت دانسته است.³⁶ این در حالی است که احمد بن حنبل در *مسند* خود، ذیل نام امام علی 7 حدود 819 حدیث ذکر کرده است.³⁷ به نظر می‌رسد که بخشی از این اختلافات به مبنای اهل سنت در شمارش روایات مربوط است؛ چرا که اهل سنت در شمارش روایات تنها طرق را می‌شمارند، نه متون را.³⁸ مؤید این نظریه آمار ارائه شده در کتاب‌هایی مثل *المسند الجامع* است که در آنها اصل بر ارائه متون بدون تکرار است؛ برای نمونه بشار عواد در *المسند الجامع* - که در آن روایات بیش از بیست کتاب مهم اهل سنت را با حذف مکررات، جمع‌آوری کرده - تنها 424

30. *مفتاح السنة*، ص 114؛ *الحديث و المحدثون*، ص 432.

31. *جوامع حدیثی اهل سنت*، ص 219.

32. *مقدمة كنز العمال*، ج 1، ص 3.

33. *معجم رجال الكتب التسعة*، ج 3، ص 73.

34. *اصحاب الفتيا من الصحابة و التابعين*، ص 41، به نقل از برقی.

35. همان: *تلخیص فہوم اهل الاثر*، ص 264.

36. *بقی بن مخلد و مقدمة مسنده*، ص 80.

37. *مسند الإمام احمد*، ج 2، ص 1.

38. *بقی بن مخلد و مقدمة مسنده*، ص 20.

متن از امام علی 7 نقل کرده است.³⁹ از سوی دیگر، سخن ابونعیم اصفهانی - که تعداد روایات ایشان را چهارصد و اندی ذکر کرده است -⁴⁰ می‌تواند مؤید دیدگاه بشار عواد باشد.

الف. مسند احمد

احمد بن حنبل در مسند خود تعداد 819 روایت از امام علی نقل کرده است که این تعداد با حذف مکررات، به 420 روایت می‌رسد.⁴¹ (نمودار شماره 1)⁴² اگر چه این تعداد، عدد درخور توجهی است و در مقایسه با روایات خلفای راشدین بیشتر است؛ چرا که تعداد روایات ابوبکر در مسند احمد، بدون حذف مکررات 81، روایات عمر 316 و روایات عثمان 162 روایت است، اما در مقایسه با برخی دیگر از صحابه این میزان اندک است؛ برای مثال، تعداد روایات عبدالله بن عباس در مسند احمد بیش از هزار و هفتصد و روایات عبدالله بن عمر بیش از دو هزار روایت است. این در حالی است که هم ابن عباس و هم ابن عمر از نظر سنی از علی کوچک‌ترند و از نظر سبقت در اسلام و میزان دانش نیز شاگرد آن حضرت

به شمار می‌روند.

نکته در خور توجه دیگر، این که میزان روایات افرادی مثل ابوذر و عمار بن یاسر - که از نظر فکری مشرب شیعی دارند - نیز در مسند احمد بسیار اندک است؛ برای مثال، روایات ابوذر در مسند احمد، بدون حذف مکررات، 294 روایت و تعداد روایات عمار بن یاسر تنها 36 روایت است که عددی بسیار ناچیز است؛ چرا که عمار بن یاسر و ابوذر هر دو از سابقان در اسلام بوده‌اند و انتظار می‌رود روایات بیشتری از ایشان نقل شود.⁴³

ب. صحیحین

روایات بخاری و مسلم از امام علی بسیار اندک است. ابن جوزی گفته است که تنها 44 روایت از ایشان در صحیحین آمده است که بیست روایت متفق علیه است و بخاری در نه روایت و مسلم در پانزده روایت منفرد هستند. به بیان دیگر، بخاری تنها 29 روایت و مسلم 35 روایت از امام علی نقل کرده‌اند.⁴⁴ اما یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که روایات امام علی در صحیحین از این تعداد بیشتر است؛ بر اساس بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش، بخاری 101 روایت از ایشان نقل کرده است که این تعداد،

39. المسند الجامع، ج 13، ص 448-137.

40. بقی بن مخلد و مقدمه مسنده، ص 80؛ اصحاب الفتیاء من الصحابة و التابعین، ص 41؛ تلخیص فہوم اہل الاثر، ص 264.

41. با توجه به این که این پژوهش بر اساس جستجوی رایانه‌ای سامان یافته و از سوی نرم‌افزارهای موجود در این زمینه، اشکالاتی دارند که امکان جستجوی دقیق را از پژوهشگر می‌گیرند؛ از این رو، با این که تلاش شده تا با بررسی کلیدواژه‌های گوناگون درصد خطا به حداقل برسد، با این همه احتمال خطا در آن منتفی نیست. به طور کلی می‌توان گفت که آمار ارائه‌شده در این پژوهش، در حد هشتاد درصد، مطابق با واقع است.

42. آنچه که در این نمودارها با عنوان اسناد مشخص شده، به آمار روایات، بدون حذف مکررات، مربوط است.

43. برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات امام علی 7 در این منابع به جدول شماره 1 مراجعه کنید.

44. تلخیص فہوم اہل الاثر، ص 287.

با حذف مکررات، به 43 روایت می‌رسد. این در حالی است که روایات بخاری از ابن عباس و ابن عمر بیش از پانصد روایت است. با این همه، روایات او از ابوبکر از سی روایت بیشتر نیست. همچنین روایاتش از عمر حدود نود و مرویاتش از عثمان حدود پانزده روایت است. روایات او از ابوذر و عمار نیز به ترتیب 25 و دو روایت است.

روایات مسلم از امام علی نیز از آنچه ابن جوزی گفته، بیشتر است. مسلم 65 روایت از امام علی نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 46 روایت می‌رسد. در حالی که در صحیح مسلم نیز روایات سایر صحابه از روایات امام علی بیشتر است؛ مثلاً تعداد روایات عبدالله بن عمر در این کتاب بیش از چهارصد روایت و روایات ابن عباس بیش از 250 روایت است. با این همه، در صحیح مسلم نیز روایات خلفای سه‌گانه اول از روایات امام علی کمتر است. مسلم از ابوبکر حدود سی، از عمر پنجاه و از عثمان حدود بیست روایت نقل کرده است. تعداد روایات ابوذر و عمار نیز در صحیح مسلم اندک است؛ او حدود چهل روایت از ابوذر و تنها هشت روایت از عمار نقل کرده است.

ج. سنن ابن‌ماجه

ابن‌ماجه 104 روایت از امام علی نقل کرده است که تنها سه روایت آن تکراری است. میزان روایات خلفای سه‌گانه در سنن ابن‌ماجه نیز از تعداد روایات امام علی کمتر است؛ ابن‌ماجه حدود سی روایت از ابوبکر، هفتاد روایت از عمر و چهل روایت از عثمان نقل کرده است. اما میزان روایات ابن عمر و ابن عباس در سنن او نیز از میزان روایات امام علی بیشتر است؛ او حدود سیصد روایت از ابن عمر و 320 روایت از ابن عباس نقل کرده است، با این همه، روایات ابوذر و عمار در سنن ابن‌ماجه، روی هم‌رفته، از شصت روایت تجاوز نمی‌کند.

د. سنن ابی‌داود

ابوداود 126 روایت و با حذف مکررات، 98 روایت از امام علی در کتاب خود نقل کرده است. در کتاب او نیز میزان روایات خلفای سه‌گانه از میزان روایات امام علی کمتر است. او از ابوبکر حدود 35 روایت، از عمر حدود شصت و از عثمان حدود سی روایت نقل کرده است. روایات ابوذر و عمار نیز در سنن او اندک است؛ او از ابوذر تنها 25 و از عمار حدود سی روایت نقل کرده است. اما میزان روایات ابن عمر و ابن عباس در کتاب او نیز بسیار بیشتر از میزان روایات امام علی است؛ او از ابن عباس حدود چهارصد و از ابن عمر حدود 250 روایت نقل کرده است که با میزان اندک روایات امام علی در این کتاب مقایسه‌کردنی نیست.

ه. سنن الترمذی

ترمذی 143 روایت از امام علی نقل کرده است که بیست روایت آن تکراری است؛ بدین ترتیب، مجموع متون روایت‌شده از امام علی 7 در سنن الترمذی 123 روایت است که این میزان در مقایسه با روایات ابوبکر و عثمان بیشتر و در مقایسه با روایات عمر بن خطاب تقریباً با آن برابر است؛ او از ابوبکر و عثمان به ترتیب بیش از 85 و شصت روایت نقل کرده است، در حالی که روایات عمر در کتاب او بیش از 150 روایت است. روایات ابوذر و عمار نیز در کتاب او از چهل روایت بیشتر نیست. اما روایات ابن عمر

و ابن عباس در کتاب الترمذی نیز همانند سایر کتاب‌ها بیشتر است. ترمذی بیش از چهارصد روایت از ابن عمر و بیش از 450 روایت از ابن عباس در کتاب خود آورده است که تقریباً چهار برابر روایات امام علی در این کتاب است.

و. سنن نسایی

نسایی در میان کتب شش‌گانه بیشترین روایات را از امام علی نقل کرده است. او در کتاب خود 388 روایت از امام علی نقل کرده است که این میزان، با حذف مکررات، به 137 روایت می‌رسد. از طرفی، میزان روایات او از خلفای سه‌گانه نخست بسیار کمتر از این تعداد است. او حدود پنجاه روایت از ابوبکر، پنجاه روایت از عمر و 25 روایت از عثمان در کتاب خود آورده است. میزان روایات ابوذر و عمار نیز در کتاب او از سی روایت تجاوز نمی‌کند. با این همه، روایات او نیز از ابن عمر و ابن عباس بسیار زیاد است. او بیش از 380 روایت از ابن عباس و حدود 250 روایت از ابن عمر آورده است.

ز. سنن الدارمی

دارمی تنها 77 روایت از امام علی در کتاب خود آورده است که پنج روایت آن تکراری است. گفتنی است که مرویات او از ابوبکر حدود چهل روایت، از عمر بیش از چهل روایت و از عثمان حدود سی روایت است. با این همه مرویات او از ابوذر و عمار به سی روایت نمی‌رسد، در حالی که روایات ابن عباس بیش از دویست روایت و روایات ابن عمر در کتاب او بیش از صد روایت است.

ح. المستدرک حاکم

حاکم حدود 290 روایت از امام علی در کتاب خود آورده است که این میزان، با حذف مکررات، به 250 روایت می‌رسد. گفتنی است که تعداد روایات خلفای سه‌گانه، روی هم رفته، از میزان روایات امام علی در این کتاب کمتر است؛ او از ابوبکر حدود شصت روایت، از عمر حدود 110 روایت و از عثمان حدود پنجاه روایت نقل کرده است. میزان روایات ابوذر در کتاب او حدود شصت روایت و روایات عمار حدود سی و اندی روایت است. اما میزان روایات ابن عمر و ابن عباس در کتاب او زیاد است؛ روایات ابن عباس در این کتاب متجاوز از نهصد و روایات ابن عمر بیش از 250 روایت است.

ط. سنن بیهقی

بیهقی حدود 787 روایت از امام علی در کتاب خود آورده است که این میزان، با حذف مکررات، به 580 روایت می‌رسد؛ در حالی که تعداد روایات ابوبکر در کتاب او، بدون حذف مکررات، بیش از ششصد، روایات عمر بیش از 650 و میزان روایات عثمان بیش از دویست روایت است، اما روایات ابوذر و عمار از صد روایت بیشتر نیست. گفتنی است که روایات ابن عمر و ابن عباس در کتاب بیهقی نیز فراوان است. او از ابن عباس بیش از هزار و نهصد و از ابن عمر بیش از هزار و سیصد روایت نقل کرده است.

ی. کنز العمال

متقی هندی بیشترین میزان روایات را در میان کتب یازده‌گانه مذکور از امام علی آورده است. او نزدیک به سه‌هزار و پانصد روایت از امام علی نقل کرده است که این میزان با حذف مکررات به 2723 روایت

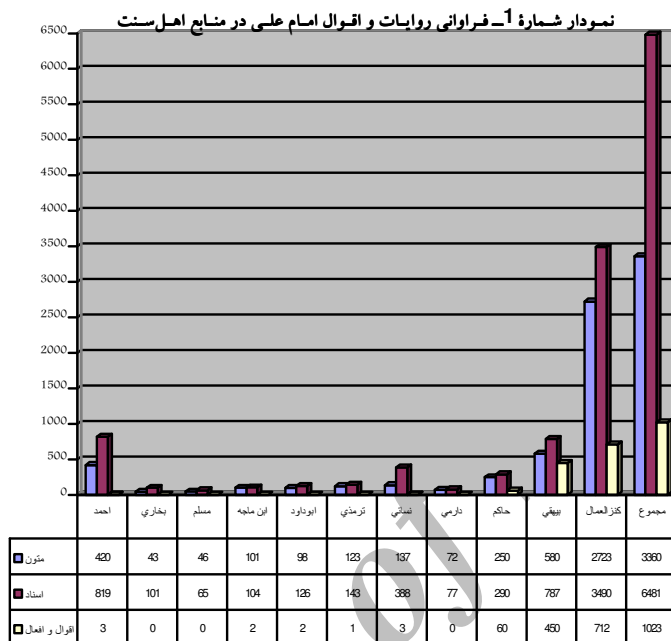
می‌رسد که عددی در خور توجه است. گفتنی است که مجموع روایات ابوبکر در کتاب او نزدیک به چهارصد روایت، میزان روایت عمر حدود هزار روایت و میزان روایات، عثمان تنها حدود دویست روایت است که در مقایسه با روایات امام علی بسیار اندک می‌نماید. تعداد روایات ابوذر نیز بیش از 350 روایت و روایات عمار کمتر از صد روایت است؛ با این همه، تعداد روایات ابن عمر و ابن عباس نیز در این کتاب از میزان روایات امام علی 7 کمتر است. او از ابن عمر، بدون حذف مکررات، حدود دوهزار و هفتصد و از ابن عباس نیز نزدیک به همین میزان روایت نقل کرده است؛ در حالی که میزان روایات امام علی 7 در *کنز العمال*، حتی با حذف مکررات، از این میزان بیشتر است. از این رو، تنها با یک نگاه اجمالی به میزان روایات امام علی، عبدالله بن عباس و عبدالله بن عمر در کتاب‌های دهگانه فوق و مقایسه آنها با آمار موجود در کتاب *کنز العمال* می‌توان دریافت که مؤلفان کتاب‌های دهگانه پیشین تا چه اندازه از نقل روایت‌های امام علی 7 غافل بوده‌اند.

اقوال و افعال امام علی 7 در منابع اهل سنت

می‌دانیم که اهل سنت در کنار روایات منسوب به پیامبر، به اقوال صحابه و تابعان نیز در زمینه‌های مختلف آنها استناد می‌کنند. از این رو، شایسته است که میزان اقوال و افعال منسوب به هر یک از ائمه اهل بیت: - که از دیدگاه اهل سنت هر کدام به نوعی صحابه یا تابعی تلقی می‌شوند - نیز مورد بررسی قرار گیرد تا میزان رویکرد محدثان اهل سنت به این گونه روایات نیز باز کاویده شود.

محدثان اهل سنت، با این که در مقام نقل از دیگر صحابه و تابعان کتاب‌های خود را از نظریات ایشان و آرا و منقولات آنها پر کرده‌اند، اما در مواجهه با ائمه اهل بیت: کمتر به آرا و اقوال ایشان توجه کرده‌اند؛ به گونه‌ای که مجموع اقوال و افعال منسوب به امام علی در کتب شش‌گانه اهل سنت از تعداد انگشتان دست تجاوز نمی‌کند. بخاری و مسلم هیچ روایتی از این دست نیاورده‌اند. ترمذی تنها یک روایت از این گونه روایات آورده و ابوداود و ابن ماجه، هر کدام، تنها دو روایت از این نوع روایات ذکر کرده‌اند. نسایی و احمد بن حنبل نیز هر کدام تنها سه روایت در این زمینه آورده‌اند.

از میان مؤلفان یازده‌گانه فوق، تنها متقی هندی و بیهقی به این گونه روایات توجه نشان داده و آنها را تا حدودی در کتاب‌های خود آورده‌اند. متقی هندی حدود 712 و بیهقی حدود 450 روایت از این دست نقل کرده‌اند. بدین ترتیب، مجموع اقوال و افعال منسوب به امام علی در منابع یازده‌گانه اهل سنت بیش از هزار روایت است که بیشتر آنها را بیهقی و متقی هندی روایت کرده‌اند.

جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در منابع یازده‌گانه اهل سنت حدود 6481 روایت و با حذف مکررات، حدود 3360 روایت از امام علی 7 نقل شده است که این میزان با آنچه که حدیث‌پژوهانی چون ابن حزم، ابن جوزی، بقی بن مخلد و دکتر بشار عواد گفته‌اند، بسیار تفاوت دارد و از آن بسیار بیشتر است. در این میان، منتقی هندی بیشترین تعداد و بخاری کمترین تعداد از این روایات را گزارش کرده است.

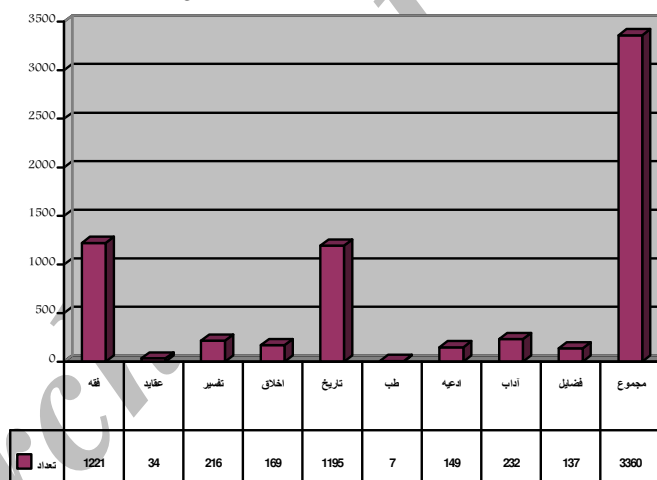
همچنین در کتاب‌های یازده‌گانه فوق در مجموع و با حذف مکررات، حدود 1221 روایت در زمینه مسائل فقهی، 1195 روایت در زمینه تاریخ، 232 روایت در آداب، 216 روایت در تفسیر، 169 روایت در اخلاق، 149 روایت در ادعیه و زیارات، 137 روایت در فضایل، 34 روایت در مسائل اعتقادی و تنها هفت روایت در موضوع پزشکی از امام علی 7 نقل شده است. (نمودار شماره 2)

جدول شماره 1- پراکندگی موضوعی روایات امام علی 7 در منابع اهل سنت

مجموع	فقه	عقاید	تفسیر	اخلاق	تاریخ	ط	ادعیه	آداب	فضایل	مجموع
ع	د	ر	ق	ب	ا	ب	ا	ا	ل	ع
420	228	3	18	15	68	0	18	25	45	420
43	26	1	2	0	5	0	1	3	5	43
46	24	0	2	1	5	0	3	6	5	46

101	9	11	3	0	10	2	2	3	61	ابن ماجه
98	3	7	6	0	16	3	2	1	60	ابوداود
123	18	12	8	0	10	13	8	3	51	ترمذی
137	15	10	8	0	28	1	5	0	70	نسایی
72	2	9	0	0	5	6	3	0	47	دارمی
250	45	13	11	0	93	1	32	1	54	مستدرک
580	11	21	6	0	41	5	14	2	480	بیهقی
272	80	18	12	7	102	142	176	25	970	کنزالعمال
3		0	3		0					
336	137	23	14	7	119	169	216	34	122	مجموع با حذف مکررات
0		2	9		5				1	

نمودار شماره 2. پراکنندگی موضوعی روایات امام علی در منابع یازدهگانه اهل سنت

2. روایات حضرت فاطمه 3 در منابع اهل سنت

از دیدگاه اهل سنت، حضرت فاطمه 3 در طبقه صحابه قرار دارد.⁴⁵ بیشتر حدیث پژوهان اهل سنت بر این باورند که روایات اندکی از طریق ایشان روایت شده است. ابن جوزی، بقی بن مخلد و ابن حزم، هر سه، نام ایشان را در ردیف اصحابی آورده‌اند که تنها هجده حدیث روایت کرده‌اند.⁴⁶ دکتر بشار عواد نیز تنها

45. معجم رجال الکتب الستة، ج 4، ص 341.

46. تلخیص فہوم اہل الأثر، ص 267؛ بقی بن مخلد و مقدمتہ مسندہ، ص 91؛ اصحاب الفتیاء، ص 80؛ اسماء الصحابة الرواة، ص 130.

هشت متن از ایشان روایت کرده است.⁴⁷ این در حالی است که در منابع شیعه بیش از ده‌ها روایت از طریق ایشان روایت شده است.

احمد بن حنبل در *مسند* خود، تنها ده روایت از طریق حضرت فاطمه روایت کرده است که این میزان، با حذف مکررات، به شش روایت می‌رسد. (نمودار شماره 3)⁴⁸ این در حالی است که تعداد روایات عایشه در *مسند احمد* حدود 2433 روایت،⁴⁹ تعداد روایات ام سلمه حدود 282 روایت⁵⁰ و تعداد روایات حفصه حدود 48 روایت است.⁵¹

روایات بخاری از طریق حضرت فاطمه بسیار اندک است. وی تنها شش روایت از ایشان نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به چهار روایت می‌رسد. این در حالی است که تعداد روایات او از دیگر زنان هم‌طبقه حضرت فاطمه بسیار بیشتر از این تعداد است؛ برای مثال، تعداد روایات عایشه در *صحیح البخاری* حدود 228 روایت است⁵² که با تعداد روایات حضرت فاطمه قابل مقایسه نیست، یا میزان روایات ام سلمه در *صحیح البخاری* حدود شانزده روایات است⁵³ که تقریباً چهار برابر روایات حضرت فاطمه است.

مسلم نیز، همانند استاد خود بخاری، روایات اندکی را از حضرت فاطمه نقل کرده است، در حالی که روایاتی که وی از عایشه نقل کرده است، حدود 243 روایت است و این در مقایسه با روایات حضرت فاطمه بسیار زیاد است. همچنین او از ام سلمه حدود 26 روایت نقل کرده است که این رقم نیز در مقایسه با تعداد روایات حضرت فاطمه 3 زیاد است.

روایات حضرت فاطمه در *سنن ابن ماجه* نیز انگشت‌شمار است. او هفت روایت از طریق حضرت فاطمه نقل کرده است، در حالی که تعداد روایات عایشه در آن کتاب بیش از 350 روایت و تعداد روایات ام سلمه بیش از پنجاه روایت و تعداد روایات حفصه بیش از پانزده روایت است که این ارقام با تعداد روایات حضرت فاطمه در این کتاب تفاوت بسیاری دارد.

ابوداود تنها چهار روایت از طریق حضرت فاطمه نقل کرده است؛ در حالی که تعداد روایات عایشه در کتاب او بیش از چهارصد روایت و تعداد روایات ام سلمه بیش از چهل و تعداد روایات حفصه بیش از پانزده روایت است.

ترمذی نیز، همانند ابوداود، تنها چهار روایت از طریق حضرت فاطمه نقل کرده است؛ در حالی که تعداد روایات او از عایشه بیش از چهارصد روایت، از ام سلمه بیش از پنجاه روایت و از حفصه بیش از پانزده روایت است.

نسایی با این که متهم به تشیع است، اما تنها دو روایت از حضرت فاطمه روایت کرده است که این رقم بسیار اندک است؛ در حالی که تعداد مرویات وی از عایشه، ام سلمه و حفصه در مقایسه با سایر کتب

47. *المسند الجامع*، ج 20، ص 462 - 459.

48. برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات حضرت فاطمه 3 در این منابع به جدول شماره 2 مراجعه کنید.

49. *مسند احمد*، ج 8، ص 1.

50. همان، ص 575.

51. همان، ص 563.

52. *تلخیص فہوم اہل الأثر*، ص 292.

53. همان.

از همه بیشتر است؛ وی بیش از پانصد روایت از طریق عایشه، بیش از پنجاه روایت از امسلمه و بیش از بیست روایت از طریق حفصه نقل کرده است.

الدارمی نیز همانند نسایی تنها دو روایت از حضرت فاطمه نقل کرده است؛ در حالی که او نیز روایات بسیاری از عایشه، امسلمه و حفصه نقل کرده است. روایات او از عایشه بیش از 160 روایت و از امسلمه و حفصه بیش از پانزده روایت است.

حاکم در *المستدرک* ده روایت از حضرت فاطمه روایت کرده است که این تعداد با حذف مکررات، به هفت روایت می‌رسد؛ در حالی که تعداد روایات او از عایشه بیش از چهارصد روایت و روایاتش از امسلمه بیش از پنجاه روایت است. روایات او از حفصه نیز تنها پنج روایت است.

بیهقی حدود هجده روایت از حضرت فاطمه نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به چهارده روایت می‌رسد؛ در حالی که تعداد روایات او از عایشه، بدون حذف مکررات، بیش از هزار و پانصد روایت است. روایات او از امسلمه نیز بیش از صد روایت و مرویاتش از حفصه بیش از پنجاه روایت است.

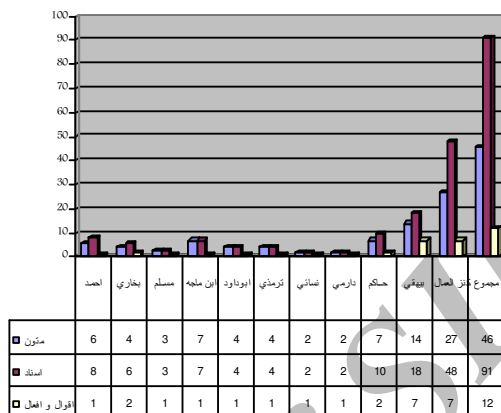
متقی هندی بیشترین روایات را در میان کتب یازده‌گانه اهل سنت از طریق حضرت فاطمه روایت کرده است. با این همه، در *کنز العمال* نیز روایات حضرت فاطمه در مقایسه با دیگر زنان صحابه کمتر است؛ برای مثال، تعداد روایات عایشه در این کتاب، بدون حذف مکررات، نزدیک به دو هزار روایت و تعداد روایت امسلمه بیش از سیصد و تعداد روایات حفصه بیش از چهل روایت است.

اقوال و افعال حضرت فاطمه 3 در منابع اهل سنت

اقوال و افعال منسوب به حضرت فاطمه، همانند روایات ایشان، در منابع اهل سنت اندک و انگشت‌شمار است؛ برای نمونه محدثانی چون احمد، مسلم، ابن ماجه، ترمذی، ابوداود، نسایی و مسلم، هر کدام تنها یک روایت از این دست روایت کرده‌اند و محدثانی چون بخاری و حاکم نیز تنها دو روایت از این گونه روایات نقل کرده‌اند. بیشترین آمار از این روایات به *سنن بیهقی* و *کنز العمال* مربوط است که هر کدام هفت روایت از این دست نقل کرده‌اند.

در مجموع و با حذف مکررات، تنها دوازده روایت از اقوال و افعال منسوب به حضرت فاطمه در منابع یازده‌گانه اهل سنت روایت شده است.

نمودار شماره 3: فراوانی روایات و اقوال حضرت فاطمه در منابع اهل سنت

جدول شماره 2: پراکندگی موضوعی روایات حضرت فاطمه در منابع اهل سنت

مجموع	فضایل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
6	1	0	1	0	3	0	0	0	1	احمد
4	0	0	0	0	3	0	0	0	1	بخاری
3	0	0	0	0	2	0	0	0	1	مسلم
7	0	1	1	1	3	0	0	0	1	ابن ماجه
4	0	2	0	0	1	0	0	0	1	ابوداود
4	0	0	1	0	2	0	0	0	1	ترمذی
2	0	0	0	0	2	0	0	0	0	نسائی
2	0	0	0	0	2	0	0	0	0	الدارمی
7	1	2	1	0	3	0	0	0	0	المستدرک
14	0	2	1	0	4	2	0	0	5	بیهقی
27	7	2	3	1	11	1	1	0	1	کنز العمال
46	9	5	6	1	16	3	1	0	5	مجموع با حذف مکررات

جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در منابع یازده‌گانه اهل سنت تنها 91 روایت و با حذف مکررات، تنها 46 روایت از طریق حضرت فاطمه 3 نقل شده است که از این میان، کتاب‌های *کنز العمال* و *سنن بیهقی*، به ترتیب، بیشترین روایت را در مقایسه با سایر کتب از ایشان نقل کرده‌اند. کتاب‌های نسائی و الدارمی نیز کمترین میزان روایات را نقل کرده‌اند. همچنین در منابع یازده‌گانه مذکور با حذف مکررات، شانزده روایت در موضوع تاریخ، نه روایت در فضایل، شش روایت در ادعیه، پنج روایت در فقه، پنج روایت در آداب، سه

روایت در اخلاق، یک روایت در تفسیر و یک روایت در موضوع طب از حضرت فاطمه نقل شده است. در بحث‌های عقایدی نیز هیچ روایتی از ایشان نقل نشده است. (نمودار شماره 6)

3. روایات امام حسن 7 در منابع اهل سنت

از دیدگاه اهل سنت، امام حسن در طبقه اول صحابه مدنی قرار دارد.⁵⁴ بیشتر حدیث‌پژوهان اهل سنت بر این باورند که روایات اندکی از طریق ایشان روایت شده است. ابن جوزی، بقی بن مخلد و ابن حزم، هر سه، نام او را در ردیف اصحابی آورده‌اند که تنها سیزده روایت از آنها نقل شده است.⁵⁵ البته ابن جوزی به نقل از برخی محدثان تعداد روایات او را تنها ده روایت ذکر کرده است.⁵⁶ دکتر بشّار عواد نیز در کتاب خود تنها سیزده متن از امام حسن مجتبی نقل کرده است.⁵⁷ این در حالی است که در منابع شیعی بیش از ده‌ها روایت از طریق ایشان روایت شده است.

احمد بن حنبل در *مسند* خود تنها هجده روایت از طریق امام حسن نقل کرده است که این میزان، با حذف مکررات، به هشت روایت می‌رسد. (نمودار شماره 4)⁵⁸ در حالی که تعداد روایات برخی از افراد هم‌طبقه ایشان در این کتاب بسیار بیشتر از این است؛ برای نمونه، تعداد روایات عبدالله بن عمر بیش از دو هزار،⁵⁹ تعداد روایات انس بن مالک حدود 2194 روایت،⁶⁰ تعداد روایات عبدالله بن عمرو عاص حدود 626 روایت⁶¹ و تعداد روایات عبدالله بن عامر بن ربیع حدود سی روایت است.⁶²

بخاری در کتاب خود هیچ روایتی از امام حسن روایت نکرده است. در حالی است که وی بیش از سیصد روایت از عبدالله بن عمر آورده است.

مسلم نیز، همانند استادش بخاری، هیچ روایتی از امام حسن در کتابش ذکر نکرده است؛ در حالی که بیش از دویست روایت از صحابی هم‌طبقه ایشان، یعنی ابن عمر، روایت کرده است. ابن ماجه تنها یک روایت از ایشان در *سنن* خود ذکر کرده است؛ در حالی که در کتاب او بیش از هشتاد روایت از عبدالله بن عمر نقل شده است.

ابوداود نیز تنها یک روایت از امام حسن روایت کرده است؛ در حالی که در کتاب او بیش از 130 روایت از عبدالله بن عمر نقل شده است.

ترمذی پنج روایت از امام مجتبی در *سنن* خود نقل کرده که یک روایت آن تکراری است؛ در حالی که تعداد روایات او از عبدالله بن عمر، بدون حذف مکررات، بیش از نود روایت است.

54. معجم رجال الكتب التسعة، ج 1، ص 329؛ طبقات خلیفه بن خیاط، ص 403.
55. تلخیص فهم اهل الأثر، ص 267؛ بقی بن مخلد و مقدمة مسنده، ص 94؛ اصحاب الفتیاء، ص 62؛ أسماء الصحابة الرواة، ص 143.
56. تلخیص فهم اهل الأثر، ص 267.
57. المسند الجامع، ج 5، ص 186-193.
58. برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات امام حسن در این منابع به جدول شماره 3 مراجعه کنید.
59. مسند احمد، ج 2، ص 213.
60. همان، ج 4، ص 249.
61. همان، ج 2، ص 587.
62. همان، ج 3، ص 444.

نسایی نه روایت از امام حسن آورده که سه روایت آن تکراری است. این رقم، به هیچ روی، با آمار روایات عبدالله بن عمر در *سنن نسایی* مقایسه کردنی نیست؛ زیرا روایات او بیش از 130 روایت است.

الدارمی تنها چهار روایت از امام حسن نقل کرده که یک روایت آن تکراری است؛ در حالی که روایات ابن عمر در این کتاب افزون بر 25 روایت است.

حاکم نیز تعداد بسیار کمی از روایات امام حسن را نقل کرده است. او تنها سه روایت از ایشان نقل کرده است؛ در حالی که او در مقام روایت از عبدالله بن عمر بیش از نود روایت آورده است.

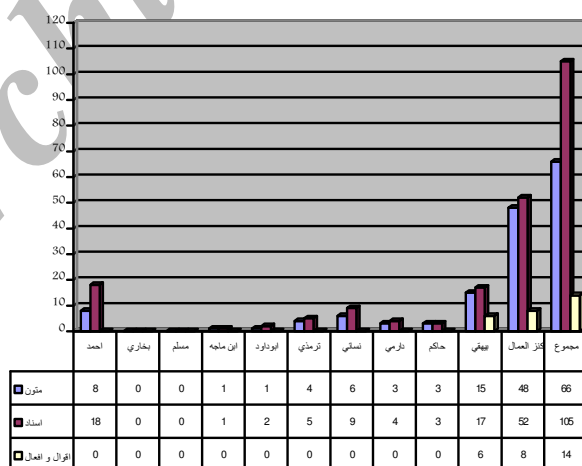
بیهقی اندکی بیش از دیگران به روایات ایشان توجه کرده و هفده روایت از امام حسن در کتاب خود نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به پانزده روایت می‌رسد. او از عبدالله بن عمر بیش از 950 روایت نقل کرده است که این رقم در مقایسه با میزان روایات امام حسن بسیار زیاد است.

متقی هندی در مقایسه با دیگران بیشترین روایات را از امام حسن روایات کرده است. او حدود 52 روایت از ایشان در کتاب خود آورده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 48 روایت می‌رسد. با این همه، مرویات او از ابن عمر بیش از 150 روایت است که از میزان روایات امام حسن بیشتر است.

اقوال و افعال امام حسن 7 در منابع اهل سنت

بیشتر محدثان اهل سنت، همان‌گونه که در نقل روایات امام حسن کوتاهی کرده‌اند، در نقل اقوال و افعال منسوب به ایشان نیز کوتاهی را به حد نهایت رسانده‌اند؛ به گونه‌ای که از میان یازده محدثی که کتاب‌هایشان در این پژوهش بازکاوی شده است، نه نفر هیچ نقلی از این دست در کتاب‌های خود ذکر نکرده‌اند و تنها متقی هندی و بیهقی چند روایت از این‌گونه روایات ذکر کرده‌اند.

نمودار شماره 4. فراوانی روایات و اقوال امام حسن در منابع اهل سنت

جدول شماره 3. پراکندگی موضوعی روایات امام حسن در منابع اهل سنت

مجموع	فضایل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
8	2	1	0	0	0	0	0	0	5	احمد
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	بخاری
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	مسلم
1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	ابن ماجه
1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	ابوداود
4	1	1	0	0	0	0	0	0	2	ترمذی
6	0	1	0	0	0	0	0	0	5	نسایی
3	0	1	0	0	0	0	0	0	2	الدارمی
3	1	1	0	0	0	1	0	0		مستدرک
15	2	1	0	0	0	1	0	0	11	بیهقی
48	6	13	4	2	4	10	1	1	7	کنز العمال
66	10	13	4	2	4	12	1	1	19	مجموع با حذف مکررات

جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در منابع یازده‌گانه اهل سنت تنها 105 روایت، و با حذف مکررات، 66 روایت از امام حسن نقل شده است که از این میان، کتاب‌های *کنز العمال* و *سنن بیهقی* به ترتیب، بیشترین روایات را در مقایسه با سایر کتب از این امام نقل کرده‌اند. بخاری و مسلم نیز هیچ روایتی از روایات ایشان را در کتاب‌های خود ذکر نکرده‌اند.

همچنین در منابع مذکور، با حذف مکررات، نوزده روایت در فقه، چهارده روایت در آداب، دوازده روایت در اخلاق، ده روایت در فضایل، چهار روایت در تاریخ، چهار روایت در ادعیه، دو روایت در طب، یک روایت در تفسیر و یک روایت در عقاید از ایشان نقل شده است. (نمودار شماره 6)

4. روایات امام حسین 7 در منابع اهل سنت

از نظرگاه اهل سنت، امام حسین، همانند برادر بزرگوارش امام حسن، در طبقه اول صحابه مدنی هستند.⁶³ حدیث‌پژوهان اهل سنت بر این باورند که روایات اندکی از ایشان بر جای مانده است؛ برای مثال ابن جوزی، بقی بن مخلد و ابن حزم، هر سه، نام ایشان را در ردیف اصحابی که تنها هشت حدیث روایت کرده‌اند، آورده‌اند.⁶⁴ البته ابن جوزی به نقل از برخی محدثان تعداد روایت او را تنها هفت روایت ذکر کرده

⁶³ معجم رجال الكتب التسعة، ج1، ص346: طبقات خلیفة بن خیاط، ص404.
⁶⁴ تلخیص فہوم اہل الأثر، ص267؛ بقی بن مخلد و مقدمتہ مسندہ، ص98؛ اصحاب الفتیاء، ص68؛ اسماء الصحابة الرواة، ص170.

است.⁶⁵ دکتر بشار عواد در مجموعه خود نه روایت را به نقل از امام حسین ذکر کرده است.⁶⁶ این در حالی است که در منابع شیعی بیش از ده‌ها روایت از طریق ایشان روایت شده است؛ برای مثال، تنها در *بحار الانوار* بیش از 150 روایت از ایشان روایت شده است.

احمد در *مسند* خود تنها یازده روایت از امام حسین روایت کرده است که یک روایت آن تکراری است. (نمودار شماره 5)⁶⁷ در حالی که پیش‌تر گفته شد که تعداد روایات او از افرادی نظیر ابن عمر، عبدالله بن عمرو عاص، انس بن مالک و عبدالله بن عامر - که با امام حسین تقریباً هم‌سن و هم‌طبقه هستند - بسیار بیشتر از این تعداد است.

بخاری و مسلم هر کدام تنها یک روایت از امام حسین در *صحیح* خود آورده‌اند. این در حالی است که تعداد روایات بخاری از عبدالله بن عمر بیش از سیصد روایت، تعداد روایات او از انس بن مالک بیش از 220 روایت و مرویات او از عبدالله بن عامر بیش از ده روایت است. همچنین مرویات مسلم از عبدالله بن عمر و انس بن مالک، هر کدام، بیش از دویست روایت و مرویات او از عبدالله بن عامر بیش از ده روایت است.

ابن‌ماجه هفت روایت از امام حسین روایت کرده است که دو روایت آن تکراری است. این در حالی است که روایات او از عبدالله بن عمر بیش از هشتاد روایت و مرویات انس بن مالک در *سنن ابن‌ماجه* بیش از 190 روایت است.

ابوداود تنها دو روایت از امام حسین نقل کرده است که در حقیقت، تکرار یک روایت است؛ در حالی که روایات او از عبدالله بن عمر بیش از 130 روایت و از انس بن مالک بیش از 120 روایت است.

ترمذی سه روایت از امام حسین نقل کرده که یک روایت آن تکراری است؛ در حالی که مرویات او از ابن‌عمر بیش از نود روایت و روایاتش از انس بیش از 190 روایت است.

نسائی تنها دو روایت از امام حسین نقل کرده؛ در حالی که روایات او از ابن‌عمر بیش از 130 روایت و روایاتش از انس بن مالک بیش از نود روایت است.

الدارمی از امام حسین هیچ روایتی ذکر نکرده است؛ در حالی که مرویات او از ابن‌عمر بیش از 25 روایت و مرویاتش از انس بیش از 35 روایت است.

حاکم، سیزده روایت از امام حسین در *المستدرک* آورده که یک روایت آن تکراری است؛ در حالی که روایات او از ابن‌عمر و انس بن مالک بیش از 170 روایت است.

بیهقی تنها یازده روایت از ایشان نقل کرده است که یک روایت آن تکراری است؛ در حالی که او از ابن‌عمر بیش از 950 روایت و از انس بن مالک بیش از 450 روایت نقل کرده است.

۶۵- *تلخیص فہوم اہل الأثر*، همان.

۶۶- *المسند الجامع*، ج 5، ص 197-194.

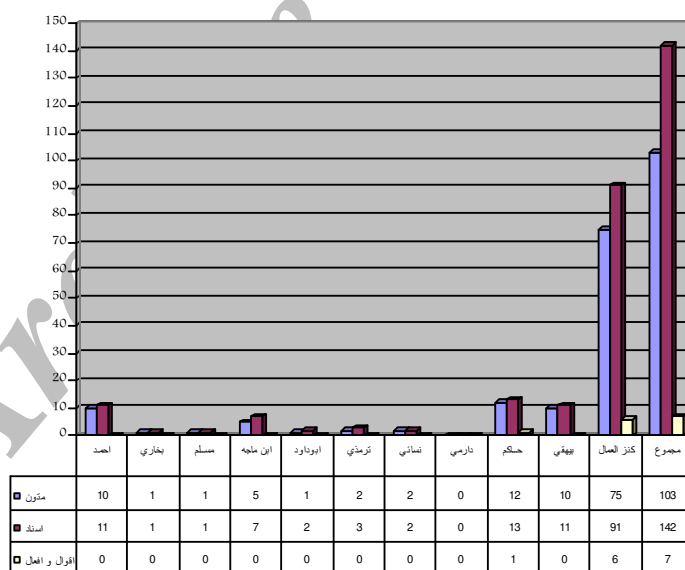
۶۷- برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات امام حسین در این منابع به جدول شماره 4 مراجعه کنید.

متقی هندی، در میان مؤلفان کتب یازده‌گانه، بیشترین روایات را از امام حسین نقل کرده است. او 91 روایت از ایشان نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 75 روایت می‌رسد. این در حالی است که مرویات او از ابن‌عمر بیش از 150 و روایاتش از انس بن مالک حدود پنجاه روایت است. جالب این‌که تعداد روایات انس در کتاب او از میزان روایات امام حسین کمتر است.

اقوال و افعال امام حسین 7 در منابع اهل سنت

بیشتر حدیث‌پژوهان اهل سنت، همان‌گونه که در نقل روایات امام حسین کم‌کاری کرده‌اند، در نقل اقوال و افعال منسوب به ایشان نیز کوتاهی کرده‌اند؛ به گونه‌ای که تنها دو نفر از مؤلفان کتب یازده‌گانه مذکور اقوالی را از ایشان در کتاب خود نقل کرده‌اند و نه نفر دیگر هیچ روایتی از این دست نقل نکرده‌اند. آن دو نفر حاکم و متقی هندی هستند که حاکم تنها یک روایت از این‌گونه روایات نقل کرده و متقی هندی نیز تنها شش روایت نقل کرده است؛ بدین‌ترتیب، مجموع اقوال و افعال منسوب به امام حسین در منابع یازده‌گانه اهل سنت تنها هفت روایت است.

نمودار شماره 5. فراوانی روایات و اقوال امام حسین در منابع اهل سنت

جدول شماره 4. پراکندگی موضوعی روایات امام حسین در منابع اهل سنت

مجموع	فضایل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
11	1	3	0	0	0	3	1	0	3	احمد
1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	بخاری
1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	مسلم
5	0	1		1	2	0	0	1	0	ابن ماجه
1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	ابوداود
1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	ترمذی
2	0	0	0	0	0	0	1	0	1	نسایی
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	الدارمی
12	2	2	1	0	4	1	0	0	2	مستدرک
10	0	0	1	0	2	0	0	0	7	بیهقی
75	7	26	7	2	11	4	1	5	12	کنز العمال
103	10	27	8	2	18	8	2	6	22	مجموع با حذف مکررات

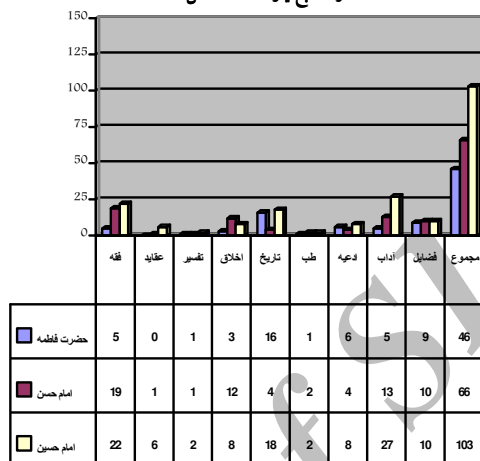
جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در منابع یازده‌گانه اهل سنت، تنها 142 و با حذف مکررات، تنها 103 روایت از امام حسین نقل شده است که از این میان، کتاب *کنز العمال* بیشترین روایت را در مقایسه با سایر کتب از این امام نقل کرده است. الدارمی نیز هیچ روایتی از ایشان در کتابش نیاورده و بخاری، مسلم و ابوداود هر کدام تنها یک روایت از ایشان نقل کرده‌اند.

همچنین در منابع مذکور 27 روایت در موضوع آداب، 22 روایت در فقه، هجده روایت در تاریخ، ده روایت در فضایل، هشت روایت در اخلاق، هشت روایت در ادعیه، شش روایت در موضوع عقاید، دو روایت در تفسیر و دو روایت در طب از ایشان نقل شده است. (نمودار شماره 6)

نمودار شماره 6. پراکندگی موضوعی روایات حضرت فاطمه و حسین

در منابع یازدهگانه اهل سنت

5. روایات امام سجاد 7 در منابع اهل سنت

از دیدگاه اهل سنت، امام علی بن حسین جزو طبقه سوم راویان⁶⁸ و با افرادی نظیر حسن بصری، مجاهد بن جبر، ابواسحاق سبیبی و محمد بن سیرین هم طبقه است.⁶⁹ ابن جوزی و خلیفه بن خیاط نام ایشان را در طبقه دوم تابعان یاد کرده‌اند.⁷⁰ رجال شناسان اهل سنت ایشان را با الفاضلی نظیر ثقه، ثبت، عابد، فقیه، فاضل و مشهور ستوده‌اند.⁷¹

با وجود این، در منابع اهل سنت از این امام همام نیز روایات اندکی نقل شده است؛ در حالی که در منابع شیعی ده‌ها روایت از ایشان نقل شده است؛ برای نمونه، تنها در *مجالر الاصول* بیش از 150 روایت از ایشان نقل شده است.

احمد بن حنبل تنها یازده روایت، از امام سجاد روایت کرده است. (نمودار شماره 7)⁷² این در حالی است که تعداد روایات او از دیگر تابعان هم طبقه ایشان نظیر مجاهد بن جبر بیش از 150 روایت و محمد بن سیرین بیش از هفتاد روایت است.

بخاری هشت روایت از ایشان نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به سه روایت می‌رسد. مسلم نیز تنها پنج روایت از ایشان نقل کرده که یک روایت آن تکراری است؛ در حالی که تعداد روایات

68. معجم رجال الكتب التسعة، ج 3، ص 64.

69. طبقات راویان احادیث مهدویت، ص 67.

70. تذکره الخواص، ج 2، ص 385؛ طبقات خلیفه بن خیاط، ص 417.

71. معجم رجال الكتب التسعة، همان.

72. برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات امام سجاد در این منابع به جدول شماره 5 مراجعه کنید.

بخاری از مجاهد بن جبر بیش از هشتاد روایت و از محمد بن سیرین بیش از سی روایت و تعداد مرویات مسلم از مجاهد بیش از چهل روایت و محمد بن سیرین بیش از 35 روایت است.

ابن ماجه هشت روایت از ایشان نقل کرده که یک روایت آن تکراری است؛ با این حال، روایات او از مجاهد بیش از 45 روایت و مرویاتش از محمد بن سیرین بیش از 25 روایت است.

ابوداود تنها یک روایت از ایشان آورده است؛ در حالی که روایات او از مجاهد و محمد بن سیرین که هر دو از رجال هم‌طبقه امام سجاد هستند، به ترتیب، بیش از 55 و بیست روایت است.

ترمذی تنها سه روایت از ایشان نقل کرده، در حالی که روایات او از مجاهد و محمد بن سیرین به ترتیب بیش از شصت و 25 روایت است.

نسائی پنج روایت از ایشان نقل کرده؛ در حالی که روایات مجاهد و محمد بن سیرین در سنن دارمی هیچ روایتی از ایشان نقل نکرده؛ در حالی که روایات او از مجاهد بن جبر و محمد بن سیرین، به ترتیب، بیش از چهل و پانزده روایت است.

حاکم 29 روایت از ایشان نقل کرده که از آن میان، دو روایت تکراری است؛ این در حالی است که روایات او از مجاهد و محمد بن سیرین، به ترتیب، به بیش از 120 و پنجاه روایت می‌رسد.

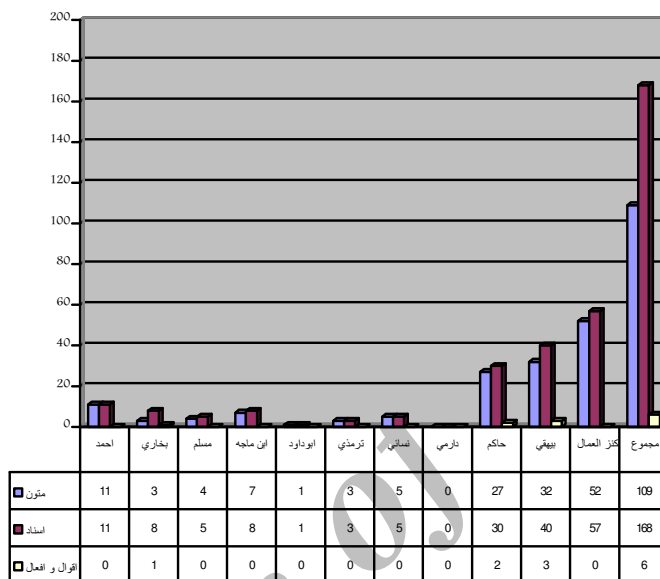
بیهقی چهل روایت از ایشان نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 32 روایت می‌رسد؛ در حالی که او از مجاهد بیش از چهارصد و از محمد بن سیرین بیش از دویست روایت نقل کرده است.

متقی هندی در زمینه نقل روایت از امام سجاد نیز گوی سبقت را از دیگر همکاران خود ربوده است. او 56 روایت از ایشان نقل کرده که چهار روایت آن تکراری است. با این همه، تعداد روایات او از مجاهد بیش از 150 روایت و مرویاتش از محمد بن سیرین بیش از شصت روایت است.

اقوال و افعال امام سجاد 7 در منابع اهل سنت

از میان مؤلفان کتب مذکور تنها بخاری، حاکم و بیهقی، هر کدام، به ترتیب، یک، دو و سه روایت در این زمینه آورده‌اند. بدین ترتیب، تنها شش روایت از این دست در منابع یازده‌گانه اهل سنت آمده است.

نمودار شماره 7. فراوانی روایات و اقوال امام سجاده در منابع اهل سنت

جدول شماره 5. پراکندگی موضوعی روایات امام سجاده در منابع اهل سنت

مجموع	فضایل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
11	1	3	1	0	1	0	1	0	4	احمد
3	0	0	0	0	1	0	1	0	1	بخاری
4	0	0	0	0	1	0	1	0	2	مسلم
7	0	0	0	0	2	1	0	1	3	ابن ماجه
1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	ابوداود
3	2	1	0	0	0	0	0	0	0	ترمذی
4	0	0	0	0	0	0	1	0	3	نسائی
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	الدارمی
27	3	3	4	0	9	1	1	2	4	مستدرک
32	2	4	1	0	4	0	2	1	18	بیهقی
50	5	12	5	2	7	1	1	10	7	کنز العمال
105	9	22	8	2	18	3	6	11	26	مجموع با حذف مکررات

جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در این منابع 154 روایت و با حذف مکررات، 105 روایت از امام سجاد آمده است که در این میان، *کنز العمال* بیشترین روایات را در مقایسه با سایر کتب از ایشان نقل کرده است. در *سنن الدارمی* نیز هیچ روایتی از ایشان نیامده است. با صرف نظر از *سنن الدارمی*، *سنن ابوداود* با نقل تنها یک روایت در رتبه آخر قرار دارد.

همچنین در مجموع و با حذف مکررات، 26 روایت در زمینه مسائل فقهی، 22 روایت در موضوع آداب، هجده روایت در تاریخ، یازده روایت در موضوع عقاید، نه روایت در موضوع فضایل، هشت روایت در ادعیه، شش روایت در تفسیر، سه روایت در اخلاق و تنها دو روایت در موضوع طب در منابع یازده‌گانه اهل سنت به نقل از امام سجاد 7 آمده است. (نمودار شماره 10)

6. روایات امام باقر 7 در منابع اهل سنت

از دیدگاه اهل سنت، امام باقر در طبقه چهارم راویان قرار دارد⁷³ و با افرادی نظیر قتاده بن دعامه، عمرو بن دینار مکی و ... هم طبقه است.⁷⁴ ابن جوزی و خلیفه بن خیاط نام ایشان را در طبقه سوم تابعان ذکر کرده‌اند.⁷⁵ رجال شناسان اهل سنت ایشان را با الفاضلی نظیر ثقه و فاضل ستوده‌اند.⁷⁶ در منابع اهل سنت، در مقایسه با سایر اهل بیت، روایات بیشتری از ایشان نقل شده است؛ اما در مقایسه با روایاتی که در منابع شیعی از ایشان نقل شده است، این تعداد بسیار اندک است.

احمد تنها 35 روایت از ایشان در مسند خود آورده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 28 روایت می‌رسد. (نمودار شماره 8)⁷⁷ این در حالی است که روایات راویان هم طبقه ایشان در *مسند احمد*، از قبیل قتاده و عمرو بن دینار، بسیار بیشتر از این تعداد است؛ برای مثال، او از قتاده بیش از هفتصد حدیث و از عمرو بن دینار بیش از 150 روایت نقل کرده است.

بخاری نه روایت از ایشان نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به چهار روایت می‌رسد. مسلم نیز تنها هجده روایت از ایشان آورده است که این تعداد، با حذف مکررات، به سیزده روایت می‌رسد. این در حالی است که تعداد مرویات بخاری از قتاده بیش از دویست و از عمرو بن دینار بیش از شصت روایت است و تعداد مرویات مسلم از آنها به ترتیب بیش از 220 و 70 روایت است.

ابن ماجه نوزده روایت از ایشان آورده که یک روایت آن تکراری است؛ در حالی که در *سنن ابن ماجه* بیش از 120 روایت از قتاده و پنجاه روایت از عمرو بن دینار نقل شده است.

۷۳. معجم رجال الكتب التسعة، ج 3، ص 428.

۷۴. طبقات راویان احادیث مهدویت، ص 67.

۷۵. تذکرة الخواص، ج 2، ص 424؛ طبقات خلیفه بن خیاط، ص 444.

۷۶. معجم رجال الكتب التسعة، همان.

۷۷. برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات امام باقر در این منابع به جدول شماره 6 مراجعه کنید.

تعداد روایات ابوداود از امام باقر اندک است، او تنها هفت روایت از ایشان نقل کرده؛ در حالی که مرویات قتاده در سنن او بیش از 150 و روایات عمرو بن دینار بیش از چهل روایت است. ترمذی 27 روایت از ایشان نقل کرده که پنج روایت آن تکراری است. با این همه، تعداد مرویات او از قتاده و عمرو بن دینار به ترتیب بیش از 210 و 65 روایت است. نسایی 48 روایت از امام باقر آورده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 35 روایت می‌رسد؛ در حالی که مرویات او از قتاده بیش از 120 و روایات او از عمرو بن دینار بیش از هفتاد روایت است. الدارمی تنها نه روایت از ایشان نقل کرده است؛ در حالی که تعداد مرویات او از قتاده بیش از هشتاد روایت و روایاتش از عمرو بن دینار بیش از چهل روایت است. حاکم 49 روایت از ایشان نقل کرده است که این رقم، با حذف مکررات، به چهل روایت می‌رسد؛ در حالی که روایات او از قتاده بیش از 250 و روایاتش از عمرو بن دینار بیش از هفتاد روایت است. بیهقی بیشترین روایات را در مقایسه با سایر کتب از امام باقر نقل کرده است. او 185 روایت از ایشان آورده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 139 روایت می‌رسد. با این همه، مرویات او از دیگر راویان هم‌طبقه امام باقر بیشتر از این تعداد است؛ برای نمونه، تعداد روایات او از قتاده بیش از هشتصد روایت و روایاتش از عمرو بن دینار بیش از چهارصد روایت است. متقی هندی 136 روایت از امام باقر در کتاب خود آورده است که یک روایت آن تکراری است. این در حالی است که تعداد مرویات او از قتاده بیش از 185 روایت و روایاتش از عمرو بن دینار حدود پنجاه روایت است. روشن است که در مورد روایات امام سجاد نیز میزان روایات دیگر راویان هم‌طبقه با میزان روایات امام سجاد تقریباً در یک سطح و حتی در برخی موارد، از آن کمتر است.

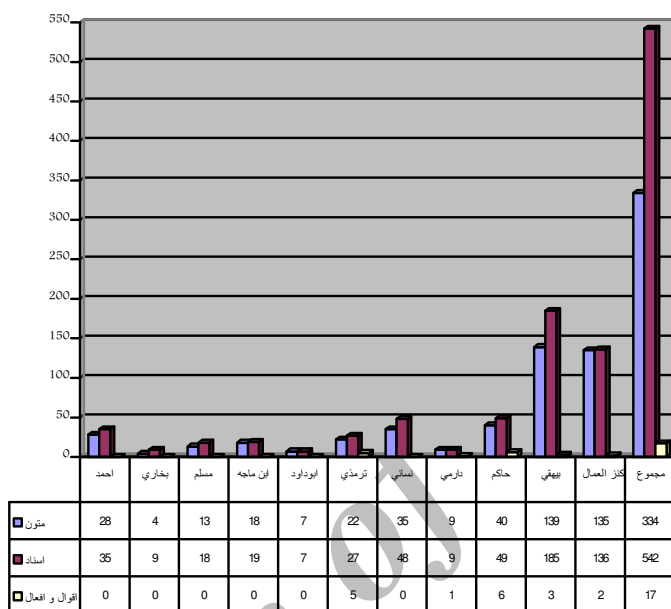
اقوال و افعال امام باقر 7 در منابع اهل سنت

محدثان اهل سنت اقوال و افعال اندکی را از امام باقر روایت کرده‌اند. در این میان، حاکم و ترمذی، به ترتیب، با نقل بیش از شش و پنج روایت از این نوع گوی سبقت را از دیگران ربوده‌اند و بیهقی، متقی هندی و الدارمی نیز هر کدام، به ترتیب، با نقل سه، دو و یک روایت از این روایات در رده‌های بعدی هستند. بدین ترتیب، در مجموع، هفده روایت از این گونه روایات در منابع اهل سنت آمده است.

جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در منابع یازده‌گانه اهل سنت 542 روایت و با حذف مکررات، 334 روایت از امام باقر آمده است که در این میان، بیهقی و متقی هندی با نقل بیش از 130 روایت در رتبه اول قرار دارند و محدثانی چون بخاری، ابوداود و الدارمی از نظر میزان نقل روایات ایشان در پایین‌ترین رتبه جای گرفته‌اند. همچنین در این منابع 173 روایت در فقه، 52 روایت در آداب، 34 روایت در تاریخ، 23 روایت در فضایل، 16 روایت در مسائل اعتقادی، 15 حدیث در ادعیه و زیارات، نه روایت تفسیری و نه روایت اخلاقی و سه روایت در موضوع پزشکی از ایشان نقل شده است. (نمودار شماره 10)

نمودار شماره 8. فراوانی روایات و اقوال امام باقر در منابع اهل سنت

جدول شماره 6. پراکندگی موضوعی روایات امام باقر در منابع اهل سنت

مجموع	فضایل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
28	1	6	1	0	0	0	0	0	20	احمد
4	0	1	0	0	0	0	0	0	3	بخاری
13	0	1	0	0	0	0	0	0	12	مسلم
18	0	3	0	0	0	0	2	2	11	ابن ماجه
7	0	0	0	0	0	0	1		6	ابوداود
22	1	3	0	0	0	0	0	3	15	ترمذی
35	0	1	0	0	1	0	0	1	32	نسایی
5	0	4	0	0	1	0	0	0	4	الدارمی
40	4	7	4	0	13	1	3	2	6	مستدرک
139	1	13	2	0	11	0	2	0	110	بیهقی
135	19	32	8	3	17	9	2	11	34	کنز العمال
334	23	52	15	3	34	9	9	16	173	مجموع با حذف

7. روایات امام صادق 7 در منابع اهل سنت

از دیدگاه اهل سنت، امام صادق جزو طبقه ششم راویان⁷⁸ و با راویانی مثل عبدالملک بن عبدالعزیز، معروف به ابن جریج، زیاد بن بیان رقی، عاصم بن بهدله و ... هم طبقه است.⁷⁹ ابن جوزی، به نقل از واقدی گفته است که ایشان جزو طبقه پنجم تابعان هستند.⁸⁰ حدیث پژوهان اهل سنت روایات اندکی را از ایشان نقل کرده‌اند؛ در حالی که در منابع شیعی هزاران روایت از ایشان به دست ما رسیده است.

احمد بن حنبل، در مسند خود، تنها دوازده روایت از امام صادق نقل کرده است که یکی از این روایات نیز تکراری است. (نمودار شماره 9)⁸¹ این در حالی است که روایات افرادی چون ابن جریج - که با ایشان هم طبقه هستند - در مسند احمد از 120 روایت متجاوز است.

بخاری و مسلم از جمله کسانی هستند که به روایات امام صادق بسیار بی‌اعتنا بوده‌اند؛ به گونه‌ای که بخاری هیچ روایتی از ایشان در صحیح خود نیاورده و تنها چند روایت انگشت‌شمار از ایشان در کتاب *الدب المفرد* خود نقل کرده است. اما مسلم دوازده روایت از ایشان نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، تنها به هشت روایت می‌رسد. این در حالی است که بخاری بیش از شصت روایت و مسلم بیش از 120 روایت از ابن جریج نقل کرده‌اند که این تعداد به هیچ روی با میزان روایات امام صادق در این کتاب مقایسه‌کردنی نیست.

ابن ماجه تنها هجده روایت از ایشان نقل کرده که از آن میان دو روایت تکراری است. این در حالی است که تعداد مرویات او از ابن جریج بیش از چهل روایت است.

ابوداود، همان‌گونه که از ائمه پیشین روایات اندک و انگشت‌شماری را نقل کرده، از امام صادق نیز تنها پنج حدیث نقل کرده است؛ در حالی که روایات او از ابن جریج بیش از هشتاد روایت است.

ترمذی 23 روایت از امام صادق نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به هفده روایت می‌رسد. این در حالی است که روایات ابن جریج در کتاب او بیش از چهل روایت است.

نسایی 41 روایت از امام صادق در کتاب خود آورده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 25 روایت می‌رسد. این در حالی است که روایات ابن جریج در کتاب او از هشتاد روایت بیشتر است.

الدارمی تنها شش روایات از ایشان نقل کرده است؛ در حالی که روایات ابن جریج در کتاب او از پنجاه روایت بیشتر است.

حاکم تنها 41 روایت از ایشان در *المستدرک* آورده است که این تعداد، پس از حذف مکررات، به 34 روایت می‌رسد؛ در حالی که روایات ابن جریج در کتاب او از نود روایت بیشتر است.

78. معجم رجال الكتب التسعة، ج 1، ص 247.

79. طبقات راویان احادیث مهدویت، ص 147.

80. تذکره الخواص، ج 2، ص 452.

81. برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات امام صادق در این منابع به جدول شماره 7 مراجعه کنید.

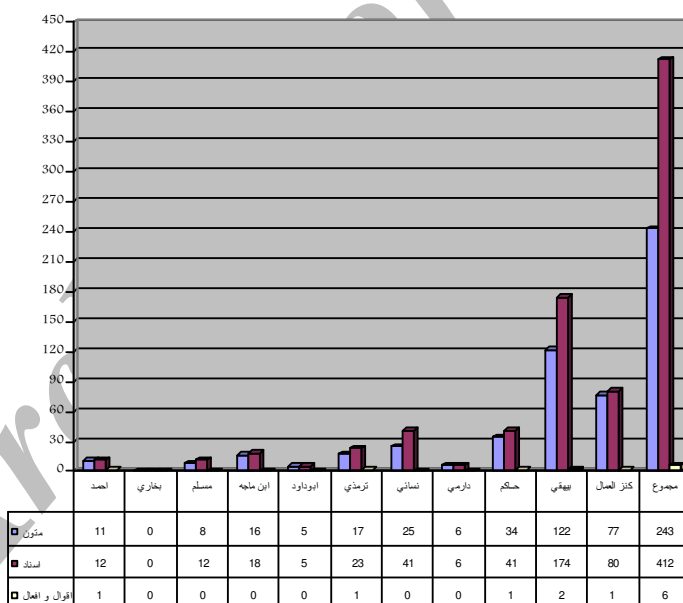
بیهقی بیشترین میزان روایات را از امام صادق در مقایسه با سایر کتب دهگانه اهل سنت در کتاب خود آورده است. او 174 روایت از ایشان نقل کرده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 122 روایت می‌رسد. با این حال، در مقایسه با راویان هم‌طبقه امام صادق 7 تعداد روایاتی که از ایشان در *سنن بیهقی* نقل شده بسیار کمتر است؛ برای نمونه، میزان روایات ابن جریر در سنن بیهقی از پانصد روایت بیشتر است.

متقی هندی هشتاد روایت از امام صادق در *کنز العمال* آورده است که سه روایت آن تکراری است. با این همه، مرویات او از ابن جریر از صد روایت بیشتر است.

اقوال و افعال امام صادق 7 در منابع اهل سنت

از امام صادق تنها شش روایت از این دست در منابع یازده‌گانه اهل سنت نقل شده است که آماری بس مایوس‌کننده است. از این تعداد، بیهقی دو روایت و متقی هندی، حاکم، ترمذی و احمد هر کدام یک روایت از آن حضرت نقل کرده‌اند.

نمودار شماره 9. فراوانی روایات و اقوال امام صادق در منابع اهل سنت

جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در منابع یازده‌گانه اهل سنت 412 روایت از ایشان نقل شده است که این تعداد، با حذف مکررات، به 242 روایت می‌رسد. در این میان کتاب‌های *سنن بیهقی* و *کنز العمال*، به ترتیب، با نقل بیشترین روایات، رتبه نخست را به خود اختصاص داده‌اند. بخاری نیز هیچ روایتی از امام

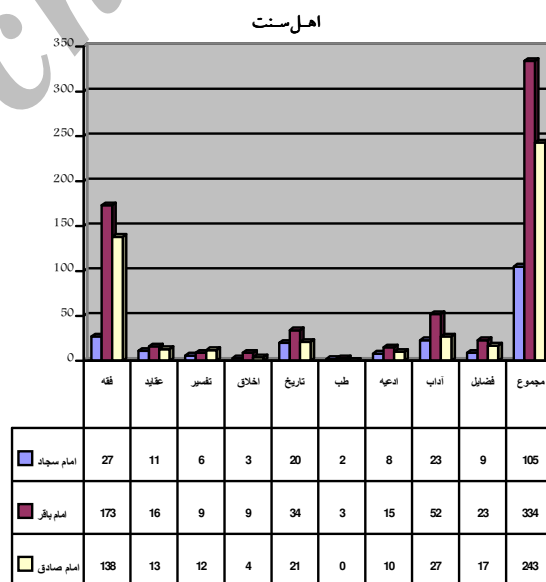
صادق در صحیح خود نقل نکرده است. پس از بخاری، ابوداود با نقل تنها پنج روایت کمترین روایات را از ایشان نقل کرده است.

جدول شماره 7 - پراکندگی موضوعی روایات امام صادق در منابع اهل سنت

مجموع	فضایل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
11	1	0	0	0	0	0	1	0	9	احمد
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	بخاری
8	1	0	0	0	0	0	0	0	7	مسلم
16	1	1	0	0	1	0	1	2	10	ابن ماجه
5	0	0	0	0	0	0	1	0	4	ابوداود
17	1	1	0	0	0	0	0	3	12	ترمذی
25	1	0	0	0	0	0	0	0	24	نسایی
6	1	1	0	0	1	0	0	0	3	الدارمی
31	3	6	2	0	12	1	5	2	3	المستدرک
122	3	12	1	0	9	0	3	0	94	بیهقی
77	12	17	7	0	8	3	2	6	22	کنز العمال
242	17	27	10	0	21	4	12	13	138	مجموع با حذف مکررات

همچنین در منابع مذکور 138 روایت در مسائل فقهی، 27 روایت در آداب، 21 روایت در تاریخ، هفده روایت در موضوع فضایل، دوازده روایت در زمینه تفسیر، سیزده روایت در اعتقادات، ده روایت در ادعیه و زیارات و چهار روایت در زمینه اخلاق از امام صادق نقل شده است. (نمودار شماره 10)

نمودار شماره 10. پراکندگی موضوعی روایات امام سجاد و صادقین در منابع یازده گانه

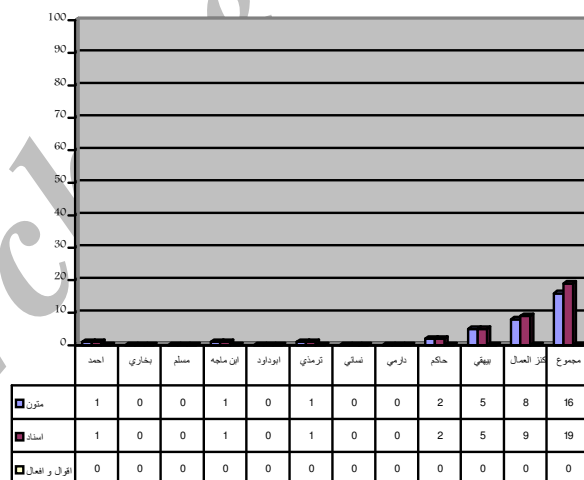

8. روایات امام کاظم 7 در منابع اهل سنت

از دیدگاه اهل سنت، امام کاظم 7 جزو طبقه هفتم تابعان اهل مدینه است⁸² و با افرادی مثل سفیان ثوری، شعبه بن حجاج و معمر بن راشد و ... هم طبقه است.⁸³ رجال شناسان اهل سنت، ایشان را با الفاظی مثل صدوق و عابد ستوده‌اند.⁸⁴

با این همه، تعداد روایات ایشان در منابع یازده‌گانه اهل سنت بسیار اندک و انگشت شمار است. بسیاری از مؤلفان این کتب هیچ روایتی از امام کاظم در کتاب‌های خود نقل نکرده‌اند؛ برای نمونه بخاری، مسلم، ابوداود، نسایی و دارمی هیچ روایتی از امام کاظم 7 در کتاب‌هایشان نیابوده‌اند و دیگرانی نظیر احمد، ترمذی، ابن ماجه و حاکم نیز تنها یک یا دو روایت از ایشان نقل کرده‌اند. بیهقی تنها پنج روایت و متقی هندی نیز فقط نه روایت از ایشان نقل کرده که یک روایت آن تکراری است. (نمودار شماره 11)⁸⁵ این در حالی است که از روایانی که با ایشان هم طبقه بوده‌اند، صدها روایت در این منابع نقل شده است؛ برای نمونه، در *مسند* بیش از پانصد روایت، در *صحیحین* بیش از دویست روایت، در *سنن ابن ماجه* بیش از 130، در *سنن ابوداود* بیش از 120، در *سنن الترمذی* بیش از 180، در *سنن نسایی* بیش از دویست، در *سنن الدارمی* بیش از هشتاد، در *المستدرک* بیش از 160، در *سنن بیهقی* بیش از نهصد و در *کنز العمال* بیش از شصت روایت از سفیان ثوری نقل شده است. این آمار، به هیچ روی، با آمار روایات امام کاظم در این منابع مقایسه‌کردنی نیست. در زمینه نقل اقوال و افعال نیز هیچ روایتی از امام کاظم 7 در این منابع نیابده است.

فراوانی روایات امام کاظم در منابع اهل سنت

82 معجم رجال الكتب التسعة، ج 4، ص 54؛ تذکرة الخواص، ج 2، ص 461.

83 طبقات راویان احادیث مهدویت، ص 169.

84 معجم رجال الكتب التسعة، همان.

85 برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات امام کاظم در این منابع به جدول شماره 8 مراجعه کنید.

جدول شماره 8. پراکندگی موضوعی روایات امام کاظم در منابع اهل سنت

مجموع	فضایل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	احمد
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	بخاری
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	مسلم
1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	ابن ماجه
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	ابوداود
1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	ترمذی
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	نسایی
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	الدارمی
2	0	0	0	0	1	1	0	0	0	مستدرک
5	0	0	0	0	0	1	0	0	4	بیهقی
8	2	2	1	0	0	0	0	2	1	کنز العمال
16	3	2	1	0	1	2	0	3	4	مجموع با حذف مکررات

جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در منابع یازده‌گانه اهل سنت، تنها نوزده روایت و با حذف مکررات، شانزده روایت از امام کاظم نقل شده است که در این میان، *کنز العمال* با نقل هشت روایت در رتبه نخست و کتاب‌های *سنن الترمذی*، *ابن ماجه و مسند احمد*، با نقل تنها یک روایت در رتبه آخر قرار دارند. در کتاب‌های صحیحین، *سنن ابوداود*، *الدارمی و نسایی* نیز هیچ روایتی از ایشان نیامده است.

در منابع مذکور، با حذف مکررات، چهار روایت در زمینه مسائل فقهی، سه روایت در موضوع اعتقادات، سه روایت در فضایل، دو روایت در زمینه اخلاق، دو روایت در آداب و یک روایت در زمینه تاریخ و ادعیه و زیارات آمده است. (نمودار شماره 13)

9. روایات امام رضا 7 در منابع اهل سنت

امام رضا 7 از دیدگاه اهل سنت در طبقه دهم راویان قرار دارد.⁸⁶ البته ابن جوزی ایشان را از راویان طبقه هشتم تابعان اهل مدینه برشمرده است.⁸⁷ رجال شناسان سنی، با واژه‌هایی مثل صدوق، ایشان را ستوده و

86 معجم رجال الكتب التسعة، ج 3، ص 85.
87 تذکره الخواص، ج 2، ص 470.

توثیق کرده‌اند.⁸⁸ با این همه، در مقام نقل، روایات انگشت‌شماری را از ایشان نقل کرده‌اند؛ به گونه‌ای که مجموع روایات ایشان در منابع یازده‌گانه‌ای - که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است - از تعداد انگشتان دست تجاوز نمی‌کند. (نمودار شماره 12)⁸⁹ از میان این مؤلفان، تنها متقی هندی، بیهقی و ابن ماجه روایاتی از ایشان را در کتاب‌های خود آورده‌اند. ابن ماجه و بیهقی، هر کدام، تنها یک روایت از ایشان نقل کرده‌اند و متقی هندی نیز تنها هفت روایت از ایشان آورده است که یک روایت آن تکراری است.

جمع‌بندی و بررسی کلی

در مجموع، در منابع یازده‌گانه اهل سنت تنها نه روایت و با حذف مکررات، هشت روایت از امام رضا 7 نقل شده است که از این میان، سه روایت در موضوع اعتقادات، دو روایت در موضوع اخلاق، دو روایت در فضایل و یک روایت در موضوع فقه است. (نمودار شماره 13)

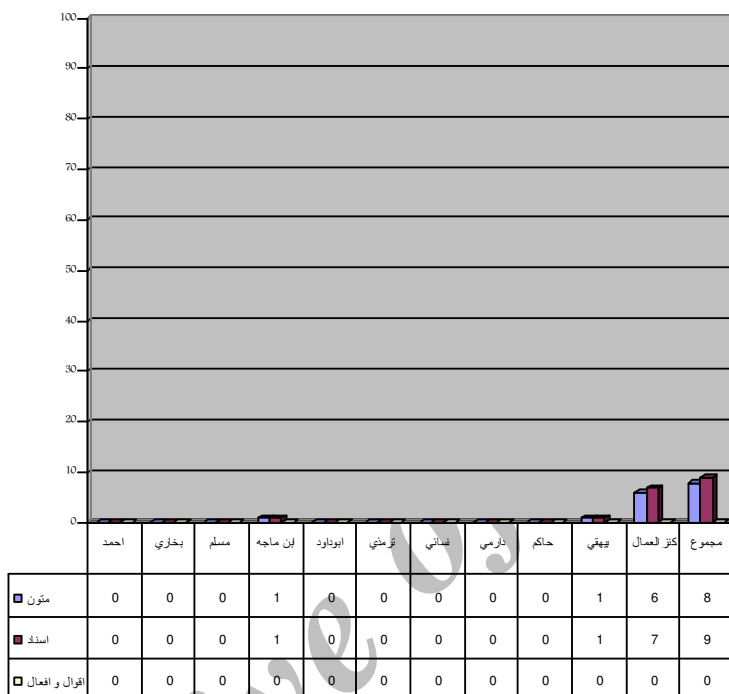
در زمینه اقوال و افعال نیز هیچ روایتی از ایشان نقل نشده است.

88 معجم رجال الكتب التسعة، همان.

89 برای آگاهی از چگونگی پراکندگی موضوعی روایات امام رضا در این منابع به جدول شماره 9 مراجعه کنید.

نمودار شماره 12. فراوانی روایات امام رضا در منابع اهل سنت

جدول شماره 9. پراکندگی موضوعی روایات امام رضا در منابع اهل سنت

مجموع	فضایل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	احمد
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	بخاری
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	مسلم
1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	ابن ماجه
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	ابوداود
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	ترمذی
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	نسائی
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	دارمی
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	مستدرک

1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	بی‌بهرگی
6	2	0	0	0	0	2	0	2	0	کنز العمال
8	2	0	0	0	0	2	0	3	1	مجموع با حذف مکررات

10. روایات سایر ائمه در منابع اهل سنت

از دیدگاه اهل سنت امامان جواد، هادی و عسکری: در طبقات بعدی راویان قرار دارند.⁹⁰ با وجود این که آنها وثاقت و صداقت این ائمه را باور دارند و مکرر در زمینه وثاقت ایشان سخن رانده‌اند،⁹¹ اما در مقام نقل روایت هیچ مطلبی از ایشان روایات نکرده‌اند. گفتنی است که غیر از متقی هندی - که تنها یک روایت از این سه امام در *کنز العمال* نقل کرده است - سایر مؤلفان کتب هیچ روایتی از ایشان نقل نکرده‌اند. جای بسی تعجب و تأسف است که محدثان اهل سنت خود را از میراث گرانبهای حدیثی این بزرگواران محروم کرده‌اند.

در زمینه روایات امام زمان 4 نیز باید گفت که اگر چه برخی از محدثان اهل سنت ایشان را در فضل و کمال ستوده‌اند و در ستایش بزرگواری‌های ایشان کوتاهی نکرده‌اند،⁹² ولی در مقام نقل روایات، ایشان هیچ روایتی از ایشان در منابع خودشان نقل نکرده‌اند. البته روایات امام زمان در منابع شیعی نیز بسیار کم و انگشت‌شمار است و این به خاطر نوع خاص زندگانی ایشان است که بیشتر در پس پرده غیبت بوده‌اند. روایت متقی هندی از سه امام جواد، هادی و عسکری، نیز در موضوع حرمت شرب خمر است. محتوای این روایت این است که شارب خمر همانند فرد بت‌پرست است.⁹³

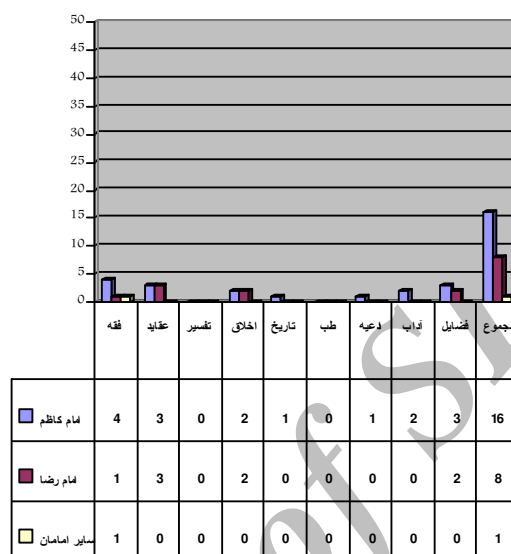
۹۰. ر.ک: *تاریخ بغداد*، ج 3، ص 265؛ ج 7، ص 278؛ ج 12، ص 56؛ *لسان المیزان*، ج 2، ص 240.

۹۱. ر.ک: *مطالب السؤل*، ج 2، ص 140، 144 و 148؛ *صواعق المحرقة*، ج 2، ص 598 و 600.

۹۲. *مطالب السؤل*، ج 2، ص 152؛ *سیر اعلام النبلاء*، ج 13، ص 120.

۹۳. *کنز العمال*، ج 5، ص 488.

نمودار شماره 13. پراکندگی موضوعی روایات امام کاظم، رضا و سایر ائمه در منابع اهل سنت

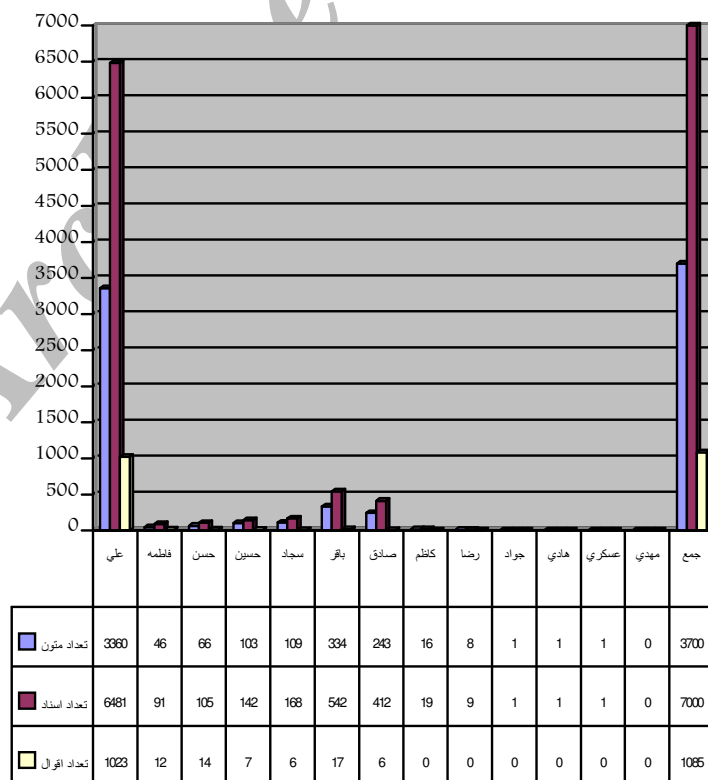
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

1. در منابع یازده‌گانه اهل سنت در مجموع 6481 و با حذف مکررات، 3360 روایت از امام علی نقل شده است که این میزان در مقایسه با دیگر راویان هم طبقه ایشان اندک است. (نمودار شماره 14)
2. از حضرت فاطمه 91 روایت و با حذف مکررات، 46 روایت در این منابع آمده است؛ در حالی که میزان روایات راویان هم طبقه ایشان در این منابع بسیار بیشتر از این تعداد است. (نمودار شماره 14)
3. در این منابع از امام حسن 105 روایت و با حذف مکررات، 66 روایت آمده است؛ در حالی که میزان روایات راویان هم طبقه ایشان بیشتر از این تعداد است. (نمودار شماره 14)
4. در این منابع 142 روایت و با حذف مکررات، 103 روایت از امام حسین آمده؛ در حالی که میزان روایات راویان هم طبقه ایشان چندین برابر این تعداد است. (نمودار شماره 14)
5. در منابع مذکور 168 و با حذف مکررات، 109 روایت از امام سجاد نقل شده است که با میزان روایات راویان هم طبقه‌شان تناسبی ندارد. (نمودار شماره 14)
6. در اسناد 542 روایت از روایات اهل سنت نام امام باقر دیده می‌شود که تعداد 334 حدیث با این اسناد نقل شده است؛ در حالی که میزان روایات راویان هم طبقه ایشان در این منابع بسیار بیشتر از این تعداد است. (نمودار شماره 14)
7. تنها 412 و با حذف مکررات، 243 روایت از امام صادق در منابع اهل سنت آمده است که این میزان در مقایسه با دیگر راویان هم طبقه ایشان و با توجه به جایگاه علمی ایشان بسیار اندک است. (نمودار شماره 14)

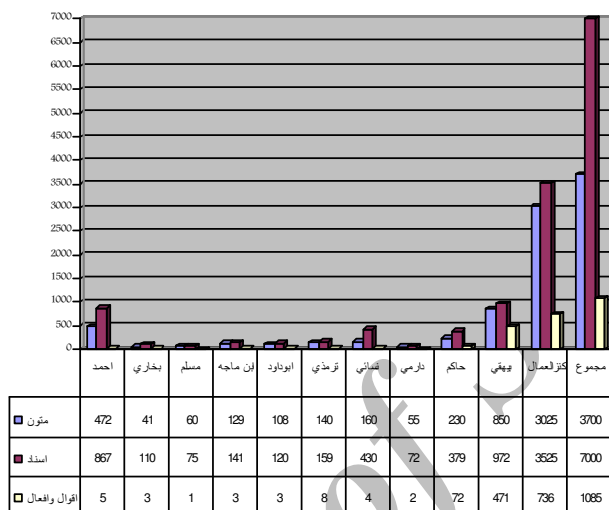
8. از امام کاظم تنها نوزده و با حذف مکررات، شانزده روایت در این منابع آمده؛ در حالی که میزان روایات راویان هم طبقه ایشان چندین برابر این تعداد است. (نمودار شماره 14)
9. محدثان اهل سنت تنها هشت روایت از امام رضا نقل کرده‌اند که این میزان، با تعداد روایات راویان هم طبقه ایشان در این منابع قابل مقایسه نیست. (نمودار شماره 14)
10. در منابع اهل سنت تنها یک روایت وجود دارد که در سند آن نام مبارک امام جواد، امام هادی و امام عسکری دیده می‌شود و در هیچ یک از منابع اهل سنت، حدیثی از امام مهدی 4 نیامده است. (نمودار شماره 14)
11. در مجموع، در اسناد هفت هزار روایت از روایاتی که در منابع اهل سنت آمده، نام یکی از ائمه اهل بیت: است و 3700 متن به واسطه این اسناد روایت شده است. (نمودار شماره 14)
12. از میان اقوال پرشمار صحابه و تابعان - که در منابع اهل سنت آمده است - و شمار آن به هزاران روایت می‌رسد، تنها 1085 روایت از اقوال اهل بیت: است. (نمودار شماره 14)
13. در منابع یازده گانه اهل سنت 1440 متن فقهی، 1216 متن تاریخی، 270 متن در موضوع آداب، 223 روایت تفسیری، 180 روایت اخلاقی، 165 روایت در ادعیه و زیارات، 155 روایت در فضایل، چهل حدیث در عقاید و یازده روایت در موضوع طب از ائمه اهل بیت: روایت شده است. (نمودار شماره 16)
14. از مجموع روایاتی که در منابع اهل سنت از اهل بیت: نقل شده است، 39 درصد روایات فقهی، 32/86 درصد روایات تاریخی، 7/29 درصد در موضوع آداب، 6/03 درصد روایات تفسیری، 4/86 درصد روایات اخلاقی، 4/46 درصد در ادعیه و زیارات، 4/19 درصد در فضایل، 1/09 درصد در موضوعات اعتقادی و 0/3 درصد در پزشکی است. بدین ترتیب، بیشترین روایات اهل سنت از اهل بیت: در موضوعات فقه و تاریخ و کمترین آنها در موضوعات عقاید و طب است. (نمودار شماره 17)
15. احمد بن حنبل با نقل 867 روایت، 2/89 درصد از روایات کتاب خود را به روایات اهل بیت: اختصاص داده است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
16. بخاری با نقل 110 روایت از اهل بیت:، 1/46 درصد از کتاب خود را به روایات ایشان اختصاص داده است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
17. مسلم با آوردن 75 روایت، 1/04 درصد از کتاب خود را به روایات اهل بیت: اختصاص داده است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
18. ابن ماجه با ذکر 141 روایت، 3/25 درصد از کتابش را با روایات ایشان مزین کرده است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
19. ابوداود با آوردن 120 روایت، 2/28 درصد از کتابش را با روایات ایشان آراسته است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
20. ترمذی با نقل 159 روایت، 3/18 درصد از کتابش را با روایات اهل بیت آراسته است. (نمودارهای شماره 15 و 18)

21. نسایی 7/74 درصد از کتاب خود را به روایات اهل بیت: اختصاص داده و 430 روایت از ایشان در کتاب خود آورده است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
22. دارمی با نقل 72 روایت، تنها 2/04 درصد از روایات کتاب خود را به روایات اهل بیت: اختصاص داده است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
23. حاکم با نقل 379 روایت، 4/22 درصد از کتاب خود را با روایات ایشان زینت داده است.
24. بیهقی 972 روایت از اهل بیت: در کتاب خود آورده که این تعداد 4/42 درصد روایات کتاب او را تشکیل می‌دهد. (نمودارهای شماره 15 و 18)
25. 7/56 درصد از روایات کتاب *کنز العمال* از روایات اهل بیت: است. در این کتاب، حدود 3525 روایت از اهل بیت: آمده است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
26. از میان 146367 روایتی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است، تنها هفت هزار روایت از روایات اهل بیت: است که این میزان حدود 4/78 درصد کل روایات است. (نمودارهای شماره 15 و 18)
27. اهل سنت با وجود تعریف و تمجیدهای فراوانی که از ائمه اهل بیت کرده و کتاب‌های فراوانی که در بیان فضایل ایشان نگاشته‌اند، در مقام عمل و نقل سخنان گهربار ایشان در مجموع و در مقایسه با سایر روایانی که در منابع مختلف حدیثی از آنها روایتی نقل شده است، کمتر به روایات اهل بیت توجه کرده‌اند که باز کاوی دلایل این برخورد دوگانه نیازمند پژوهشی دیگر است.

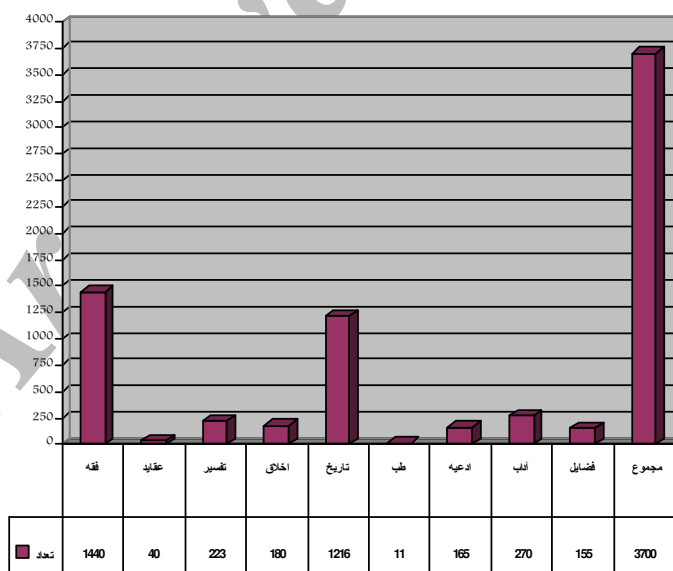
نمودار شماره 14. فراوانی روایات ائمه اهل بیت در منابع یازدهگانه اهل سنت

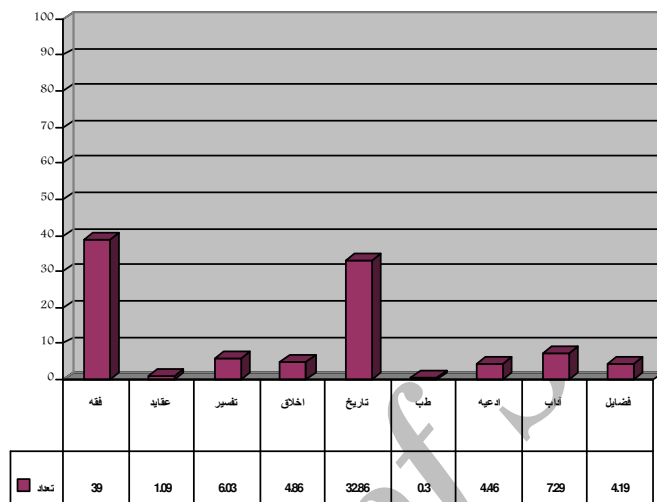
نمودار شماره 15. فراوانی روایات و اقوال ائمه اهل بیت در منابع یازده گانه اهل سنت

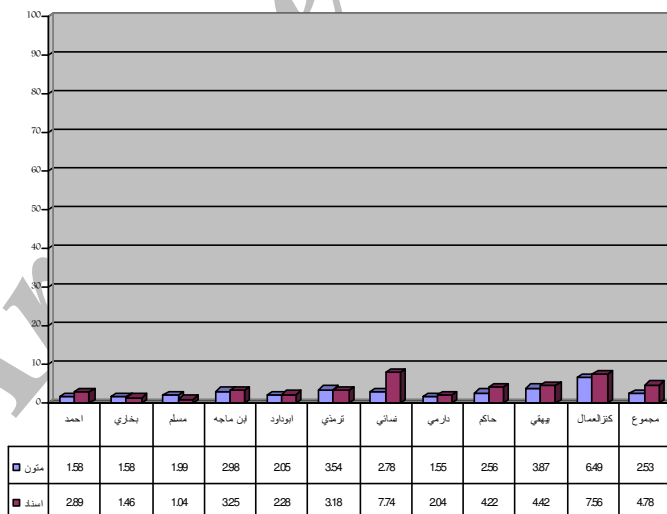
نمودار شماره 16. پراکنندگی موضوعی روایات اهل بیت در منابع یازده گانه اهل سنت

نمودار شماره 17. درصد پراکندگی موضوعی روایات اهل بیت در منابع یازدهگانه اهل سنت

نمودار شماره 18. درصد قراوتی روایات ائمه اهل بیت در منابع یازدهگانه اهل سنت

کتابنامه

- *اسماء الصحابة الرواة و ما لكل واحد من العدد*، علی بن احمد بن حزم اندلسی، سیدحسن کسروی، اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، 1412ق.
- *اصحاب الفتیاء من الصحابة و التابعین*، علی بن احمد بن حزم اندلسی، تحقیق: سیدحسن کسروی، اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، 1415ق.
- *اصول الحدیث علومه و مصطلحه*، محمد عجاج الخطیب، بیروت: دارالفکر، 1409ق.
- *اطراف مسند الامام احمد*، احمد بن حجر عسقلانی، تحقیق: زهیر بن ناصر الناصر، دمشق: دارابن کثیر، 1414ق.
- *بقی بن مخلد و مقدمة مسنده*، اکرم ضیاء العمری، اول، بیروت: بی جا، 1404ق.
- *تهذیب الکمال فی اسماء الرجال*، یوسف مزی، تحقیق: دکتر بشار عواد معروف، چهارم، بیروت: الرساله، 1406ق.
- *تاریخ مدینة دمشق*، علی بن حسین بن عساکر، تحقیق: علی شیری، اول، بیروت: دارالفکر، 1404ق.
- *تاریخ بغداد*، ابوبکر احمد بن علی خطیب بغدادی، بیروت: دارالکتب العربی، بی تا.
- *تذکره الحفاظ*، شمس الدین ذهبی، تصحیح عبدالرحمن بن یحیی المعلمی، مکه: داراحیاء التراث العربی، 1374ق.
- *تدریب الراوی*، فی شرح تقریب النوای، جلال الدین عبدالرحمن بن ابوبکر سیوطی، تحقیق: احمد عمر هاشم، بیروت: دارالکتب العربی، 1417ق.
- *تلخیص فہوم اهل الاثر فی عیون التاریخ و السير*، ابوالفرج ابن الجوزی، اول، بیروت: دارالرقم بن ابی الارقم، 1418ق.
- *تذکره الخواص من الامة بذکر خصائص الائمہ*، یوسف بن قزاغلی سبط ابن جوزی، تحقیق: حسین تقی زاده، اول، قم: مجمع جهانی اهل بیت، 1426ق.
- *جوامع حدیثی اهل سنت*، مجید معارف، اول، تهران: سمت و دانشکده علوم حدیث، 1383ش.
- *الحدیث و المحدثون*، محمد محمد ابوزهو، بیروت: دارالکتب العربی، 1404ق.
- *سنن ابن ماجه*، محمد بن یزید بن ماجه قزوینی، تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: دارالفکر، بی تا.
- *سنن ابوداود*، سلیمان بن اشعث سجستانی، تحقیق: محمد اللحام، اول، بیروت: دارالفکر، 1410ق.
- *السنن الکبری*، احمد بن حسین بیهقی، بیروت: دارالفکر، بی تا.
- *الجامع الصحیح*، محمد بن عیسی ترمذی، تصحیح عبدالوهاب عبداللطیف، بیروت: دارالفکر، 1403ق.

- سنن الدارمی، عبدالله بن عبدالرحمن دارمی، دمشق: مطبعة الاعتدال، بی تا.
- سنن نسایی بشرح الحافظ جلال الدین سیوطی، احمد بن شعيب نسایی، اول، بیروت: دارالفکر، 1348ق.
- سر اعلام النبلاء، شمس الدین ذهبی، تحقیق: شعب الارنؤوط و حسین الاسد، نهم، بیروت: الرساله، 1413ق.
- الصواعق المحرقة علي اهل الرافض و الضلال و الزندقه، احمد بن محمد بن حجر عسقلانی، تحقیق: عبدالبر بن عبدالله التركي و كامل محمد الخراط، اول، بیروت: الرساله، 1417ق.
- صحیح البخاری، محمد بن اسماعیل بخاری، بیروت: دارالفکر، استانبول: افسط دار الطباعة العامرة، 1401ق.
- صحیح مسلم (الجامع الصحیح)، مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری، بیروت: دارالفکر، بی تا.
- الطبقات، ابو عمر خلیفة بن خیاط، تحقیق: سهیل زکار، بیروت: دارالفکر، 1414ق.
- طبقات راویان احادیث مهدویت، عبدالکریم عبداللهی، اول، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، 1385ش.
- علوم الحدیث و مصطلحه، عرض و دراسه، صبحی صالح، بیروت: دارالعلم للملایین، 1391ق.
- كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون، مصطفی بن عبدالله معروف به حاجی خلیفه، بیروت: دارالکتب العلمیه، 1413ق.
- کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، علاء الدین متقی هندی، تحقیق: بکری حیانی و صفوة السقا، بیروت: الرساله، 1409ق.
- لسان المیزان، احمد بن حجر عسقلانی، بیروت: اعلمی، 1406ق.
- المستدرک علی الصحیحین، محمد بن عبدالله حاکم نیشابوری، تحقیق: یوسف مرعشلی، اول، بیروت: دارالمعرفه، 1406ق.
- المسند الجامع لاحادیث الکتب الستة، بشار عواد معروف، بیروت: دارالجيل، 1413ق.
- مسند احمد، احمد بن حنبل، بیروت: دارصادر، بی تا.
- مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول، ابن طلحه شافعی، تحقیق: ماجد بن احمد العطیه، اول، بیروت: ام القرى، 1420ق.
- معجم رجال الکتب التسعة، عبدالغفار سلیمان البنداری، سیدحسن کسروی، اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، 1413ق.
- مفتاح السنة، محمد عبدالعزیز الخولی، بیروت: دارالکتب العلمیه، 1400ق.

-مقدمة ابن الصلاح فی علوم الحدیث، ابو عمرو عثمان بن عبدالرحمن الشهرزوری،
بیروت: دارالکتب العلمیه، 1416ق.

Archive of SID